

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ**

АБАЙ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ИНСТИТУТЫ

**АБАЙ (ИБРАҺИМ) ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ МЕН ІЛІМІ**

**Республикалық сырттай ғылыми конференция баяндамалары
10-15 тамыз, 2020 жыл
Алматы**

**Алматы
Абай ғылыми-зерттеу институты**

Жарияланымның жауапты редакторы

Ж.Дәдебаев

Жарияланымның редакторы

Б.Даутова

Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының шығармашылық мұрасы мен ілімі.

Республикалық сырттай ғылыми конференция баяндамалары. 10-15 тамыз, 2020 жыл. Алматы. – Алматы: Абай ғылыми-зерттеу институты, 2020.

Сырттай ғылыми конференция Абайдың 175 жылдық мерейтойы аясында Абай күні басталып отыр. Конференцияға еліміздің көрнекті абайтанушы ғалымдарынан, әдебиеттанушылардан, қоғамдық-гуманитарлық ғылым мамандарынан, жас ғалымдардан сұраныстар түсуде. Түскен баяндамалардың таңдамалылары «Абайтану. Таңдамалы еңбектер» көптомдық сериялық басылымда жариялауға ұсынылады.

Алматы

Абай ғылыми-зерттеу институты

2020

Бесінші күн: 14.08.2020.

Бағдарлама

1. М.Б. Үмбетаев.
Абай Құнанбайұлының заманы және замандастары
2. А.Б. Темірболат.
О категории хронотопа в поэмах Абая Кунанбаева
3. А.М. Картаева.
Абайдың сөз өрнектері М.Әуезов әңгімелерінде

М.Б. Үмбетаев,
эл-Фараби атындағы ҚазҰУ
профессоры

АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ ЗАМАНЫ ЖӘНЕ ЗАМАНДАСТАРЫ

Қазақ халқының XIX ғасырда өмір сүрген оқымысты, өнерпаз ұлы тұлғаларының соңдарында қалдырған көркем әдеби-ғылыми шығармашылықтары біздің бастау көзін көнеден алатын көркем сөз өнеріміздің аса айтулы бай қазыналарының қатарынан мәртебелі орын алады. Өйткені, XIX ғасыр – қазақ елінің тарихында бұрын-соңды болмаған қатері аласқа кететін, өте зардапты, алмағайып әлеуметтік оқиғаларымен ерекшеленеді. Бұлай болатын себебі жалпы түркі жұрттарына барынша жайсыз тиген он тоғызыншы ғасыр соно-о-у 1731 жылы басталған Ресей империясының Орта Азия атырабына жан сала аттанған бет қаратпас, о жар отаршылдық шабуылының әбден асқынып, шегіне жеткен кезі еді. Сондықтан да мұндай алапат дүлей күшке қарсы тұрудың мүмкін еместігін ерте аңғарған халқымыздың есті, жағдайды арыдан ойлайтын көзі қарақты, зиялы кісілері қазақтың аман қалуының өзгеше жоларын іздей бастаған.

Ендігі жерде күші асқан империямен жағаласып, текке қырылып кетпей, мына өз аяғымен келген, Европаның қарыштаған ғылымы мен жаңа технологиясы арқасында өркендеп жетілген ресейлік жаулаушылардың озық өнерін, техникалық соны құрал-жабдықтарын игеріп, ел кәдесіне жарату қажет деген игі мақсат-ниеттер, амал-әдістер бой көрсете бастады. Ол үшін, ең әуелі, орыстың тілін үйрену шарт болды. Осы идеяны алдымен айтушылар Абай Құнанбаев, Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин сияқты қазақ халқының сол тұстағы алғыр ойлы, пайымды парасатты жандары еді.

Міне, бүкіл бой-болмысын, орман-ойын нақ осындай мұрат-мүдде билеген Абай қазақ халқының болашақ тағдырына аса жоғары биіктен қарап, жиырма бесінші қара сөзінде тұп-тура көрегендік көрсетті: «Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да – бәрі орыста зор. Залалынан қашық болу, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмек керек. Оның себебі олар дүниенің тілін білді, мұндай болды. Сен оның тілін білсең, көкірек көзің ашылады. Әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі онымен бірдейлік дағуасына (арапша: талас, тартыс, айтыс) кіреді, аса арсыздана жалынбайды... Орыстың ғылымы, өнері – дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі. Бірақ осы күнде орыс ғылымын баласына үйреткен жандар соның қаруымен тағы қазақты аңдысам екен дейді. Жоқ, олай ниет керек емес. Малды қалай адал еңбек қылғанда табады екен, соны үйретейін, мені көріп және үйренушілер көбейсе, ұлықсыған орыстардың жұртқа бірдей заңы болмаса, заңсыз зорлығына көнбес едік. Қазаққа күзетші болайын деп, біз де ел болып, жұрт білгенді біліп, халық қатарына қосылудың қамын жейік деп ниеттеніп үйрену керек» [1, 458]. Демек, орыс оқуын үйренгенде қазақты малданайын, қазақты алдап-сулап күн көрейін, қарақан басымды қорғайын деп емес, туған ұлтымды білім күшімен қорғайын, болашақ жақсы күндерге ұмтылдырайын, ғылым-өнері өскен, жетілген елдермен теңестірейін; жат жұрттық отаршылдықтың азабы мен қорлығы болмай қоймайды, оған төзе жүріп, күндердің күнінде елімізді, қазағымызды, тәуелсіздікке жеткізетін жол ашайық деп талаптану керек деп ұққан ұлы Абай.

Тура осындай пікірді Шоқан Уәлиханов та айтқан: «Жалпы қазақ халқының алдында европалық цивилизацияға жетуде, орыстардың византиялық дәуірден өткені сияқты, татар халқы арқылы өтудің өлермен перспективасы тұр.

Византийщина қаншалықты жиіркенішті болса да, бірақ ол әйтеуір даусыз ағартушылық элемент ретінде христиандықты енгізді. Соны және қабылдағыш қазақ халқы ой мен сезімді тек тежеу қабілеті ғана бар өлі схоластикадан басқа татар ағартушылығынан нені күтпек. Біз қайткен күнде де татар дәуірін айналып өтуіміз керек, ал үкімет бұл жағынан бізге көмектесу қажет [2, 197]. Мұнан көрінетін Шоқанның арманы – татар тілімен шұбарланған кертартпа оқудан бойды алыс салып, тезірек жаңаша орыс ілімін игеріп, жоғары деңгейдегі европалық жұрттарымен қатарласу емес пе?

Өз кезегінде, Ыбырай Алтынсарин орыстың христианшыл Н.И. Ильминский іспетті миссионерлерінің қысым-қыспағына шыдай жүріп, олар талап еткен кирилица қарпінде жазуды үйренуді желеу етіп, Торғай өңірінде жаңа тұрпатты, қазақша соны үлгідегі мектеп ашты, «Қазақ хрестоматиясы» атты әдебиет оқулығын жазып, құрастырды. Сөйтіп, тарихта тұңғыш рет келешектегі қазақ мектептеріндегі оқу құралдарын түзіп, жасаудың тың із-соқпағын көрсетіп берді. Және де тұңғыш педагогіміз Ы. Алтынсарин кейінгі болашақ ұрпаққа: «...бір ескеретін нәрсе – қазақ халқы азбаған халық, оның талабы біреу салып берген тар шеңбердің қыспағына сыя алмайды; оның ой-пікірі еркін, оның келешегі үшін оған тек сана-сезім жағынан жалпы білім

мен пайдалы өнерді үйрену керек болып отыр» [3, 24], — деген сөз қалдырды. Жинақтай айтсақ, XIX ғасырдың өзінде-ақ Абай, Шоқан, Ыбырай сияқты ғұламаларымыздың білдірген бұл пайымдарының өте дұрыс болғандығын бүгінгі тәуелсіз заманымыз айна-қатесіз расқа шығарып отыр.

Қазіргі, XXI ғасырдың басында тәуелсіз Қазақстан Республикасында өмір сүріп отырған біздер біршама ойланып қарар болсақ, басы ашық даусыз жайтты аңғарамыз – кім де болса жақсылықтан, өнерпаздық, ғылым табыстарынан, қол жететін тиімді игіліктерден қашпайды. Сол себепті он тоғызыншы ғасырдың адамдары – Абай бастаған оқымысты қауым өкілдері мен қадымша біршама білім-түсініктері өлеңдерінен көрініп тұратын текті, зиялы Дулат, Мұрат, Шортанбай, Шөже, Жанақ, Түбек сынды импровизатор ақындар ондай игіліктердің шет жағасын көрген де білген, естіп хабарланып отырған. Адам бейнетін жеңілдететін құрал-саймандардың ойлап табылғандығына, әрине, ғажап қалысып сүйінген. Негізінде, оларды күңіреткен, мұңайтқан – қылыштарын жалаңдатып, мылтық асынған, пушка сүйреткен техниканың жана жетістігін қиянат жасауға, қан төгуге қолдана бастаған, көршілерін құлдана бастаған солтүстіктегі бұзық империяның әрекеті екендігі – бүгінгі ұрпақты бұлтартпай мойындататын шындық.

Басқыншылар жүзеге асырып жатқан жаппай қырып-жою, көнбегенді күшпен көндіру, сөйтіп әр кімнің ата қонысын, ата салтын аяққа басып, таптап тастаушылық Абай, Ыбырай, Шоқан, Дулат, Мұрат, Шортанбай, секілді қазақтың өз уағының көзі ашық, есті азамат ақындарын, әрине, ашындырды, сақтандырды. Аталған оқымыстылар мен жыр жампоздарының шығармаларынан көрініп тұрғандай, олар қорқып үріккенде ауыр тұрмыс күйді жақсартатын машиналардан емес, қазақ пен қырғыздың түркілік-исламдық діліне, имандылыққа ұйыған мейірбан ниетіне, аққу құстай сұлу тіліне нұқсан келеді, жуса кетпес қара дақ түсе ме деп түршіккен, ол бәлелердің кетпей, орнығып қалу қауіпінен шошынған.

Осы аз ғана мысалдар арқылы тарихи тағдыры ұқсас қазақ пен қырғыз халықтарының басында ұзақ уақыт бойы күндей күркіреп тұрып алған аса қайғылы кезеңдердің ащы дәмін татқандай боламыз. Жан түршігерлік түрпідей суреттері жасаураған көз алдымыздан бұлдырап өтіп жатады. Аса зор географиялық аймақта, Атырау-Еділден бастап, Алтай-Енесай аралығындағы қалың елдің қатыгез империялардан көрген қорлығы мен зәбір-жапасы жазылмас жанды жарасындай болып, ауық-ауық сыздап ауырып-ауырып қояды. Ал, өнер туындыларында, айрықша сөз өнерінде халық есінен кетпестей болған мұндай тарихи оқиғалар терең із қалдырған, өлең-толғау, жыр-дастан, айтыс, термелерге сюжеттік арқау, нәр берген. Қалай болғанда да ежелден ел тарихнамасының ең әдепкі айтушысы, суретшісі, сәулетшісі, сырлап-әрлеушісі, мүсіншісі халықтың Абай, Дулат, Шортанбай, Орынбай, Шөже, Түбек, Құлмамбет, Бақтыбай сияқты суырып салма ақындары мен сол тұстағы көзі ашық, данышпан Абай, Шоқан, Ыбырай іспетті ғұлама, білімпаз оқымысты ақын-әдебиетші, тарихшылары екендігі айдай ақиқат. Олардың соңында қалған мол әдеби-тарихи жазбалары

мен өлең-жырлары қазақтың өткенінен баға жетпес тың мәлімет, сирек дерек беретін көркем дүниелер қатарына жатады.

Қазақ халқының соңғы мың жылдық тарихында ұстанып келе жатқан дүниелік нанымы – ислам діні. Күнделікті отбасылық тірлігінде, әлеуметтік қарым-қатынасында басшылыққа алып, әділетті заң-қағида ретінде қолданылып, олардың әдет-ғұрып салтына мұсылманшылық үрдістері көпшіліктің санасына әбден тереңдеп сіңген. Жаман сөз айтпайтын, жаман жер баспайтын, біреуге біреу залал тигізсе күнә саналатын, ізгілік, рахымшылдық, мейірбандық, парасаттылық қастерленген, үлгі етілген ортада тәрбиеленген халық ақындары замана жайлы толғанғанда сонау тым арыдан бастау алатын ұлттық игі дәстүр ғұрыптарға көңілдегі сенімге көлеңке түсе ме деп қауіптенген. Мұндай тамыры тереңге тартатын игілікті істер өсиет етілетін, имандылыққа ұйытатын атадан балаға сан ғасырлар көшінде көнермей мирас ретінде беріліп, бірге жасап, халықтың тұтастығын сақтауға өлшеусіз қызмет атқарған қалыпты діл, салттар, наным-сенімдердің жойылып кетпеуіне қазақтың Бұқар, Абай, Дулат, Мұрат, Шортанбай, Жанақ, Түбек сияқты халық ақындары да қатты алаңдаған. Өсіп келе жатқан ұрпақтың бабалар жолынан ауытқымай, сырттан таңылатын өрескел қылықтардан бойларын аулақ салып, оларды діл тазалығын құнттауға үндеген. Дегенмен де қазақтың импровизатор шайырлары жамандықтың бой көрсетпей қоймайтындығын сезген. Сезгендіктен де ет жүректері езіле отырып күңірене күйзелген. Өлең-толғауларында ондай анайы, кесірлі кеселдердің қоғамға дақ түсіретін кесепаттардың қалай танылатындығын, ондай жағымсыз жайсыздықтардың атын атап, сыпаттап берген.

Атап айтқанда, Абай Құнанбайұлының «Заман ақыр жастары» деген өлеңінде он тоғызыншы ғасырда әлеумет өмірінен орын ала бастаған көптеген кесепатты әдеттер ашық айтылған. Мысалы, Абай былайша толғанған:

Заман ақыр жастары
Қосылмас ешбір бастары.
Біріне бірі қастыққа
Қойнына тыққан тастары.
Саудасы – ар мен иманы,
Қайрат жоқ бойын тыйғалы,
Еңбекпен етті ауыртпай,
Құр тілменен жиғаны.
Өнімсіз іске шеп-шебер,
Майданға түспей несі өнер.
Сиырша, тойса мас болып,
Өреге келіп сүйкенер.
Күлмендеп келер көздері,
Қалжыңбас келер өздері.
Кекектеп, секек етем деп,
Шошқа туар сөздері [1, 181].

Мінекей, XIX ғасырда ресейлік отаршылдықтың, онымен ілесе келген жат, жамандықтардың қазақ арасына қалай сіңіп бара жатқандығы Абай өлеңдерінде осылайша көрініс тапқан. Қазақ жастарының бойындағы келеңсіз қылықтарды жіті байқаған ақын Абай осылайша қынжылады. Қазақ жастарына әдет болып бара жатқан өзара дұрдараздық, ар мен иманнан безушілік, еңбексіздік, құр тіл мен жаққа ерік берген сұхиттылықтың етек ала бастағандығына ақын қатты налиды. Он тоғызыншы ғасырдағы болашағы күңгірт елдің келешегін ойлайды, қазақ жамағатын келеңсіз жат жұрттық арсыз мінез-құлықтардан арашалайды деген жас өскіндердің ендігі мынандай оспадарсыз әрекеттері ұлы Абайды қатты ойландырған. Оларға хас жағымсыз жайларды атап-атап берген: сол пайда тапсам дегеннен басқаны ұмытқан жастардың шетінен көздерінің күлмендеп келетінін, бас жоқ, аяқ жоқ қалжыңбас келетіндігін, кекек-секек еткендердің мұсылманшылықтан жырақ іс-әрекеттеріне күйінген. Нақ сол данышпан Абайды сескенткен жамандықтар қазақтың ойлы, майталман импровизатор ақындарын да бейжай қалдырмаған.

Айталық, XIX ғасырдағы қазақ елінің басына төнген келер күннің ең келеңсіз түрлерін дәл басып бажайлаған қазақ ақындарының бірі Дулат Бабатайұлы еді. Ақынның дүниеге келген және қайтыс болған уақтысы әр жылдарда шыққан жинақтар мен оқу құралдарында бірде 1802-1874 делінсе, бірде 1802-1871 жылдар деп көрсетіліп жүр [4, 163; 53]. Азды-көпті айырмашылығына қарамастан, қалай болғанда да ақынның XIX ғасырдың оқиғаларына куә болғандығын айғақтайды. Патшалық империяның езгісіне қарсы үн көтеріп, туған елінің азаттығын аңсағандығы үшін Кеңес өкіметінің тұсында Дулат Бабатайұлына жала жабылды, біржақты ескілікті аңсаушы ақын ретінде теріс баға беріліп келді. Бірөңкей кертартпа, сары уайымшыл, жаңалыққа жаны қас ақындар делініп, әдейі жаңсақ түсінік қалыптастырылды. “Осындай түсініктер салдарынан XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің басты өкілдері Дулат Бабатайұлы (1802-1874), Шортанбай Қанайұлы (1818-1881), Шернияз Жарылғасұлы (1807-1867), Мұрат Мөңкеұлы (1843-1906), Шәңгерей Сейіткерейұлы (1847-1920), Әубәкір молда, Құлыншақ пен Шәкәрім қажылар, Ғұмар ишан, Марабай Қалнияз, Бұдабай, Ақмолла, т.б. ақындардың творчествосы зерттеусіз қалды. Олардың еліне танымал боп келген өміршең өлеңдері мен заман қасіреттерін сынаған толғаулары құлыптаулы жатты” [5, 4]. Ал сөз бола қалса, коммунистік қырағы цензурадан жасқанған, тіпті, қатты қорқып қалған аға әдебиетші ғалымдарымыз аталған халық ақындарының поэзиясында шыншылдықпен өткір айтылған қазақ, қырғыз ортасында орын алған өмірдің қатыгез көріністерін: отаршылдардың еркіндікке тұсау салып, жер-судан айырған зорлық-зомбылығын, христиан дініне күшпен, айламен енгізу әрекеттерін батыл сынаған өлең-толғауларының негізгі түп тамырын қадап көрсете алмады. Әрине, өресі немесе білімі жетпегендіктен емес. Өйткені, патша билесе де, коммунистер билесе де өкімет тұтқасы өте қатыгез орыстың империяшыл шовинистерінің қолында тұрғандықтан, турасын айтса орысқа тиіп кете ме деп, ғылымның күллі саласындағы не бір білімпаздарымыз

жетпіс төрт жыл бойы амалсыздықтың күнін кешті. Мұның мәнісі XVIII–XIX ғасырларда-ақ халық ақындары орыс үстемдігін, онымен ілесе келген неше түрлі көргенсіздіктерді сынаған болатын. Жан дүниесі мұсылмандықты қадір тұтқан қазақ, қырғыз жұртының күші асқан Ресей империясының құрсауында қалған қиын-қыстау күндерін ел импровизаторлары ашына толғаған еді. Сондықтан большевиктер орнатқан “өктем саясат тұсында қатал сынға ұшыраған Дулат, Шортанбай, Мұрат, Шәңгерейлердің шығармашылық мұралары күні бүгінге дейін орта, жоғары мектеп оқу құралдарынан тиісті орын алған жоқ. Ол туралы кереғар пікірлер жанару тұсында, жаңаша ой-сана үстемдік құрған дәуірдің өзінде де орын алуда” [5, 5].

Дегенмен де қайта құру, жаңаша ойлау деп айдар тағылған 1980 жылдары там-тұмдап еркіндеу пікірлер білдірудің төбесі көріне бастағаны рас. Ал, шынтуайтына келер болсақ, қазақ әдебиеті тарихын зерттеуші ғалымдар тәуелсіздігімізді толық алғаннан кейінгі жылдарда ғана өткеніміз бен бүгінімізді, жалпы мәдени мұраларымызды қайта қарап, жаңа көзқарас тұрғысынан сараптап-саралау жұмыстарына бел шеше кірісіп кеткені белгілі. Бұл – баршамыз жұмыла күш салмай, таяу арада біте қоятын оңай шаруа емес.

Ендігі жерде сол өткен ғасырларда жаудан көрген зәбір-зорлықты өлеңдерінде шарасы таусыла, өксі жырлаған халық ақындарының сөздерін әділ бағалап, ешкімге жалтақтамай, ақ-қарасын айыратын тәуелсіз заманымыз туды. Мысалы, өз уағының “көзі, құлағы, үні” десек болғандай, бұқара сөзін сөйлеген ақпа-төкпе қазақ жыр жүйріктерінің аса көрнекті өкілі Дулат ақын сол өзі көріп, куәсі болған дәуірдің қайғылы халін, мұңды көріністерін былайша толғаған:

1 Батыстан патша түнегі
Жеріңе келіп түнеді.
Жоныңнан таспа тіледі,
Ішіңе әбден кіреді,
Оны Дулат біледі [6, 64].
2 Аққан бұлақ сай-салаң,
Шытырман тоғай айналаң,
Жаның жайлау кең алаң,
Атам қонған кең далам!
Мендей сені қызғанар,
Бауырыңда өскен қай балаң?!
Көл қорыған қызғыштай,
Сен десе салам байбалам...
Қилы-қилы заманды
Заманға сай адамды
Салыстырып қарасам,
Су мүйіз болған танадай
Шыркөбелек айналам.
Кешегі бір заманда

Қасиетті еді хан, қараң.
Мынау азған заманда
Қарасы – антқор, ханы – арам,
Батыры көксер бас аман;
Бәйбіше – тантық, бай – сараң;
Бозбаласы – бошалаң,
Қырсыға туды қыз балаң.
Нары – жалқау, кер табан,
Құсы – күйшіл, ат – шабан.
Ебі кеткен ел болды,
Енді қайда мен барам?! [6, 81-82].

Бұл өлең жолдарынан Дулат Бабатайұлының өз заманының санасы сәулелі, аңғарымпаз азаматы екендігін көреміз. Отарлауға ұшыраған елдің хал-жайының нендей болытынын қабырғасы қайыса отырып түйсінген. Кіріптарлыққа түскен елдің азапты тағдырын жарық-сәулесі жоқ түнекке теңеген. Патша өкіметінің қазақ елі мен жерін мықтап иелену үшін әбден зерттеп білуге жіберген залым ойлы миссионерлерінің, қаныпезер шенеуніктерінің, ниеті қара білімпаз этнограф, инженер, топограф, геодезистерінің кулықпен арбап, қыр-сырыңды түгел ақтара тіміскілеп, олардың асықпай әлсіз, осал жерлеріңді дәл тауып жатқандығына күйінген. Сырыңды жақсы біліп алған дұшпанның не сұмдықтарға іркілмей бара беретіндігіне көзі жеткен. Сондықтан да ақынның “Жоныңнан таспа тіледі, Ішіңе әбден кіреді, Оны Дулат біледі”, – деуінен ащы шындықтың зәрлі лебі еседі.

Жаратқанның асыл сыйындай сайын даланың әрбір аққан бұлағы, көкке бойлаған шытырман тоғайы, көз жеткісіз кең жайлауы Дулаттың ұғымында қазақ халқының мандайына біткен алтын бағы, толықсып тұрған ырысы, оны аяқ асты етіп бүлдіруге, былғауға ешкімнің хақысы жоқ. Дүниеге шыр етіп келіп, ес жиғаннан осындай пайым-парасат бесігінде тербелген, тағлым алған ақынның жан дүниесі енді мына көз алдында өтіп жатқан сорақылықтарға төзе алмайды. Ділі бөтен, діні бөтен, ілгеріде Бұқар жырау айтқандай “Құдайды білмес, діні жоқ, Жамандықта міні жоқ, Өзі сары, көзі көк, Бастығының аты поп” жаулаушылардың именбей келіп, еркінсуі, ойына келгенін күшпен орындата бастауы Дулаттай патриот ақынның арқасына аяздай батқан. Амалы таусылған қайран ақын “Көл қорыған қызғыштай, Сен десе салам байбалам” деп мұңданған. Қатыгез жаулаушының бетіне қараған қазақтың небір игі жақсыларының қабырғасын қаусатып, үнін шығармаса, олардың енді біразын аяр-сұмдықпен алдарқатып, дегеніне көндіріп жатқанына қатты ашынған. Өзі соншалықты қастер тұтқан ел-жұртының әп-сәтте тозып, азғындап, бара-бара жігері жемірілген, намыссыз, өткінші мансап, баянсыз байлыққа алданған кешегі елге қадірлі хан-сұлтандардың, қабырғалы билер мен бай-бағыландардың азайып, бірте-бірте көзден де, көңілден де ғайып болу қаупі төнгендігіне сескене қараған.

Кешегі бір заманда
Қасиетті еді хан, қараң, –

дегенде, ел шеті аман сонау бір бейбіт, бақытты заманда хан да қасиетті, қара да қадірлі, әркім өз орнын, өз бағасын білетін сыйластық сәні келіскен, дәулеті шалқыған, шіркін, армандай бостан тұрмысты аңсайды. Бүгінгі “Мынау азған заманда” ант ішкіш тұрақсыздарға, ниеті арам жаңа билеушілерге жол ашылып, күй таңдағыш жалқау, шабандардың көбейгендігін қамыға ескертеді.

Бозбаласы – бошалаң,
Қырсыға туды қыз балаң, –

десе, мына жалғаншыл, азған заманда босбелбеу, бошалаң бозбалалар, бетке келетін қыршаңқы, қырсық қыздардың пайда болғанын ақын жамандықтың басы деп санаған.

Өзінше күнін кешіп, мамыражай жатқан жұрттың өскелең өркендерін бұзып, бағын байлаған, адам бойындағы жасырын жатқан жағымсыз, ашқарақ нәпсіқұмарларының оянуына бірден бір кінәлі дағды-ырымы бөлек, ділі жат Ресей отаршылдары екенін атап көрсеткен. Шынында да бұлай пайымдаудың бұлтартпас дәлелдері болғандығы анық. Өйткені, күннен күнге әлдінің алдында құрдай жорғалап, арын сатқан сараң байлар, тек бас амандығын ел қызығынан жоғары қойған батырсымақтар молайып, қарсы тұрып, қайрат көрсетер қауқар азайды. Ептестіретер ерлердің еңсесі түсіп, мылтық асынып, пушка сүйреткен мықты жауға тойтарыс ұймдастыру мұңға айналды, қазақ қоғамының дағдарысының тамыры тереңге тартты. Келешектен күткен жақсы үміт, орыс уәде еткен игі тұрмыс көз ұшында бұлдырап, сұры жаман сары уайым ұлғайды.

Адамдар байындағы бұл психология бір Дулат емес, сол тұстағы қазақ-қырғыздың көзі ашық, көкірегі ояу барлық даңғыл ақындарының, шешен билері мен ел қамын жеген кейбір хан-сұлтандарының да жан-жүрегін тербетті.

XIX ғасырларда өмір сүріп, сол дәуірлердегі оқиғалардың куәсі болған қазақ ел ақындарының соңында қалған әдеби мұраларына көз жіберсек, халық басына түскен зор қайғы, қабырға қайыстырған қасіреттердің негізінен агрессияшыл, өз жері аздай, өзге елдің жерін күшпен тартып алуға құмар, ниеті жаман көршілердің қанды жорықтарынан туындап жататындығын талассыз аңғарамыз. Бұл пікірімізге дүниежүзілік тарихта дәлел көп. Халық бастан кешкен ондай алмағайып ауыр кезеңдерге қазақ импровизатор ақындары қайырсыз қайғылы заман, қысқан заман, кер заман, тар заман, зар заман, ақыр заман деп ерекше даралап көрсету мақсатында алабөтен айдар таққан. Сөйтіп, ақын-шайырлар қалың бұқара тағдырындағы қанды қиыншылықтарды ой-санаға, рухқа түскен салдары ұзаққа кететін, жазылуы екіталай шипасы жоқ дерттей, тозақтай, түнектей шақтарды өздерінің өлең-толғауларына арқау еткен, сонысымен кейінгі ұрпаққа баға жетпес мағлұмат

қалдырған. Көз көрген тарихты бейнелі, образды түрде баяндап айтудың тамаша, қайталанбас көркем үлгілерін жасаған.

1847-1848 жылдары бүкіл ұлы даланы, қырғызды толық тепкісіне түсірген Ресей жаулаушылары ақырында, 1864-1865 жылдары Ташкент, Бұқара, Хиуа, Самарқанд секілді Орта Азияның шаһар-мемлекеттерін талқандап бағындырды. Сонысымен тек қазақ-қырғыз жерлері ғана емес, бүкіл Кіндік Азияның бірден бір әмірші қожасына айналды. Бұл — қазақ, қырғыз, өзбек, түркімен, тәжік, т.б. ұлт-ұлыстар үшін шыққан күні батып, соңғы үміті үзілгенмен бірдей еді.

Сөйтіп, бас еркінен айырылған қалың елдің мұң-зары күннен-күнге үдей берген. Артта қалған жайлы тұрмысты, жайбарақат өмір қызығын көксеген жұрттың сарғайған сағынышы, күйінішті зары неше алуан әфсана-аңыздар мен өлең-толғаулардың басты тақырыбына айналды. Қазақ поэзиясында бұл тақырыпты алдымен көтерген Дулат, Мұрат, Шортанбай сынды ақындар болды. Мәселен, Шортанбай Қанайұлы өзінің “Зар заман” атты өлеңінде:

Зар заман, зар заман,
Зарлап өткен бір заман.
Сөздің басы – бисмілла,
Біз айталық, сіз тыңда...
Мына заман қай заман?
Азулыға бар заман,
Азусызға тар заман.
Тарлығының белгісі:
Жақсы – жаннан түңілген,
Жаман – малдан түңілген,
Мұның өзі-зар заман.
Зарлығының белгісі:
Бір-бірлерін күндеген,
Жай-жайына жүрмеген
Мұның өзі – тар заман.
Тарлығының белгісі:
Мұсылманнан хал кетті,
Тәңірім болғай демесін...
Орыс – бүркіт, біз – түлкі,
Аламын деп талпынды,
Орыстан қорлық көрген соң,
Отырып билер алқынды [7, 10-12], -

деп торыққан. Ұлттық поэзиямыздағы осы сарындас ақындардың әдеби мұраларына назар аударма келіп, академик-жазушымыз Мұхтар Омарханұлы Әуезов былай деген: “Зар заман деген – XIX ғасырда өмір сүрген Шортанбай ақынның заман халін айтқан бір өлеңінің аты. Шортанбайдың өлеңі ілгергі, соңғы ірі ақындардың барлық күй, сарынын бір араға тұтастырғандай

жиынды өлең болғандықтан, бүкіл бір дәуірде бір сарынмен өлең айтқан ақындардың барлығына “зар заман” ақындары деген ат қойдық. Бұл ақындардың дәуірі — жоғарыда айтқан тарихи дәуірді туғызған дәуір. Зар заман ақындарының алғашқы буыны Абылай заманынан басталса, арты Абайға келіп тіреледі. Сондықтан, қазақтың тарихымен салыстырсақ, зар заман дәуірі толық жүз жылға созылады” [8, 192].

Асылында, адам баласы басына күн туып тарыққанда, үміті үзіле торыққанда зар илейді. Жан-жағын қарманады, қолға ілігер тым құрыса талшыбық іздейді, оны таппайды. Содан көкірегі қарс айырылып қайғырады, күңіренеді, бір кездегі бейқам күндерді ойлап, уайым шегеді, аһ ұрады. Кіріптарлыққа түсіріп, шерменде қылған уақытқа қарғыс айтады, бұл жағдайдың түп себептерін іздейді, салдарына күйзеле ой жібереді. Ақырында олар күллі кесапатты әкелушілер жат жұрттық отаршылдар деген тоқтамға келеді. Міне, осындай зіл батпан ойға түскен ақындар қазақ поэзиясында Абай, Дулат, Мұрат, Шортанбайлар болды. Олар қазақ елінің басындағы кер заманның, тар заманның, зар заманның дүние қарап болардағы ақыр заманнан несі кем дейтін қорытынды түйген. Ақыр заманның көріністері мен белгілерін атап шыққан. Мысалы, Шортанбай:

Сөйлеген сөзі жалған-ды,
Шайнаған асы арам-ды.
Кім мұсылман, кім кәпір,
Бір Аллаға аян-ды.
Дос кісіге қас қылсаң,
Өз бойыңа жаман-ды.
Атасы ұлға нанбайды,
Көңіліне қуаныш қылмайды.
Уәліден кетті керемет,
Патшадан кетті ғаділет.
Ақыр заман таянды!
Бұл асылық асқан заманда,
Ұл туады атаменен егесіп,
Қыз туады анаменен теңдесіп.
Баласы кетті тыюдан.
Масқаралар таймайды,
Жас сыйласып тұрудан [7, 13], -

деген.

Аталған шығармашылықтардан XIX ғасырдағы қазақ халқының өзгерген дүниеге көзқарасы, оған берген бағасы көрініс тапқан. Әдепкіде ел ішінде орын алған оғаш, сорақы қылықтарды санамалап, сарнай зарлаған Дулат, Шортанбай сияқты ақындар сол келеңсіздіктердің бара-бара мүлде бас бермей, тереңдей түскендігін көріп қайғырған. Бейнелі түрде осының барлығын ақыр заманның белгілеріне ұқсатқан. Өзегін өкініш өртеген Шортанбай Қанайұлы мына заманда жалған сөйлеушілер, арамды адал

көретіндер, досына қастық қылатындар көбейді, бала атаға қарсы шығып, қыз анаға қарсы шығып, жасы үлкенді сыйламайтын масқаралар пайда болды, “Ақыр заман таянды” деп түйген. Және де Абай, Дулат, Шортанбай бастаған ақындар қазақ халқының дүние танымдық негізі, күллі тәрбие-тәлім дағдыларының басты ұстыны, қоғамдық тіршіліктің рухани тіні ислам дінінің қағидаларын елемейтін, ата жолын сыйламайтын зәу-заттар тобының қарасы зорайып, өсіп келе жатқандығын да қоса байқаған. Өздерінің өлеңдеріне қарағанда, халық ақындарының бір парасы сол XVIII–XIX ғасырларда-ақ медіресе-мектеп көріп, сауат ашқан ба дейміз. Оған назар аударарлық негіз де бар. Орта Азия тұрғындарына ислам діні VIII–IX ғасырларда тарай бастаған. Соған орай, араб дүниесінде қарыштап өркендеген ғылым жетістіктерімен, оның аса көрнекті ғұламаларының, педагог-психологтарының есімдерімен, құнды-құнды еңбектерімен танысудың реті жүзеге асты. Араб қарпін үйретіп, білім беретін оқу орындары – медіреселер ашылған. Самарқанд, Бұқара, Хиуа секілді шаһарларда жоғары деңгейдегі білім-ғылым ғимараттары жұмыс істеген. Бір ғана Ұлықбектің өңшең білгіш мұғалім-зерттеушілер сабақ берген медіресесінің өзі неге тұрады! Ал оның аспан шырақтарының қозғалысын анықтаған және күннің шығып-батыуы туралы әрі жыл он екі айдың ұзақтығын дәл өлшеген обсерваториясы ше?

Мінеки, осы исламдық шалқар өркениет табыстары ұлы далаға да кеңінен жол салды. Нәтижесінде қазақ және өзге түркі дүниесі арасында арабша-парсыша сауаттандыратын, мұсылмандықтың алғышарттарын ұқтыратын, Алланың бірлігін пайғамбардың өкілдігін негіздеп түсіндіретін ауылдық молда-мұғалімдер көбейеді. Осыдан барып, молданың алдын көрген, өздерінің хал-қадерінше әліпті таяқ деп білген, шама-шарқынша кітап оқи алатын адамдар қатары молая түскен. Бұл пікірімізге дәлел – халық ақындарының өлең жолдарында мейірім, шапағат, инабаттылыққа үндейтін және ислам дінінің пайда болуы, дамуы, қаһармандары, әр дәуірде жасаған пайғамбарлары, әулие-әнбиелері жөнінде кездесетін қызғылықты мәліметтер дер едік.

Мысалы, Абай өлеңдеріндегі мынандай жолдар назар аударады:

1 Патша құдай сыйындым

Тура баста өзіңе.

Жау жағадан алғанда,

Жан көрінбес көзіме.

Арғын, Найман жиылса,

Таңырқаған сөзіме...

О да – құдай пендесі,

Түспей кетер деймісің,

Тәңірінің құрған тезіне? [1, 90]

2 Алла деген сөз жеңіл,

Аллаға ауыз жол емес.

Ынталы жүрек, шын көңіл,

Өзгесі хаққа қол емес... [1, 266]

Бұл өлеңдерінен Абайдың исламдық үрдістерді жан-тәнімен қабылдап, оны бұзбауға шақырғандығын анық байқаймыз. Өйткені, оның «Патша құдай сыйындым, тура баста өзіңе» деген сөздері ислам дінінің қасиетті кітабы Құран кәрімнің «Фатиха» атты беташар сүресін еске түсіріп тұр. Онда былай делінген: «Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын. Барлық мақтау бүкіл әлемнің Раббы Аллаға тән. Аса қамқор, ерекше мейірімді. Қиямет күнінің иесі. (Әй Алла!) Саған ғана құлшылық қыламыз, әрі Сенен ғана жәрдем тілейміз! Бізді тура жолға сала көр! Нығметке бөлендіргендеріңнің жолына! Ашуға ұшырағандардың және адасқандардың жолына емес!» [9, 1]. Аса құдіретті Жаратушыдан ақын өзін тура жолдан адастырмауын өтінген. Ал, қазақ ішіндегі Арғын, Найман сияқты ірі-ірі тайпалар қаншама асқақтап арындағанымен олар да құдайдың пендесі. Ендеше, тура жолдан адасса, олар да «Түспей кетер деймісің, Тәңірінің құрған тезіне» деп түйеді Абай ақын. Ақынның түсінігінше, Алланың адамзаттан талап ететіні – «ынталы жүрек, шын көңіл». Демек, ұлы Жаратушыны ақ-адал жүрек-көңілмен ұмсына, ынталана сүю шарт. Мұнан өзге дүниеауи аңсар-ауандардың барлығын да Хақтың жолымен сыйыспайтын пендешілік әрекеттерге жатқызған.

Данышпан Абайдың осы ұстанымы Шортанбай өлеңдерінен де жақсы көрінеді:

1. Күнәкәр болма, жігіттер,
Алланың жазған хаты бар.
Кәләм-шәріп құранда,
Мың бір есім аты бар.
Бұл сөзімді ұғады,
Иман нұрлы заты бар [7, 19].
2. Атамыз – Адам пайғамбар
Топырақтан жаралды.
Мұсылман, кәпір – халық боп,
Сол адамнан таралды [7, 21].

Қоғамдық ортадағы сан қилы аумалы-төкпелі, қым-қиғаш құбылыстарды, адамдар ара қатынасындағы жөнсіздіктерді мінеп, олардың ата-баба дәстүріне қайшы келетін тұстарын нұсқаған кездерде Шортанбай ақын әрқашан да мұсылмандықтың адамгершілік турасындағы үлгі-өнегелерін алға тартып отырады. Оның түгелге дерлік әдеби мұраларында Алланың ақ жолы, шарифаттағы, пайғамбарымыздың хадистеріндегі қасиеттілік пен қасиетсіздік жөніндегі моральдік өлшемдер дәйектеледі. Соған қарағанда, біз Шортанбай Қанайұлы және одан өзге де қазақ, қырғыз халық ақындарының өз мезгіліне сай білім-біліктерінің болғандығына, кейбірінің арабша хат танығандықтарына көз жеткіземіз. Әйтпесе, олар “Құран кәрім”, “Сияр шәриф” және басқа да имандылықты насихаттайтын киелі кітаптарда баяндалған, тіпті, тұжырымдалған ежелгі ғылыми қисындарды қайдан біледі? Әрине, білгендіктен де ол өз кезіндегі әлеуметті

күнәкәр болмауға шақырып, Кәләм-шәріп құранды Алланың адамдарға жазған хаты деп таныған. Алланың мың да бір есімі бар екендігін мәлімдеген. Кәләм-шәріп мағыналарын түсіндірушілердің еңбектеріне көз салсақ “Алланың күш-қуаты өлшеусіз, қаһарланса он сегіз мың ғаламды тарының жарты қауызына сыйғызады. Алланың ұлы-ұлы сипаттарын, сапаларын, қадір-қасиеттерін санай берсек, мың да бір болады. Соларға лайықты мың да бір есімі бар. Оның біреуін Алланың өзі ғана біледі, жаратқан пенделерінің бірде-біреуі білмейді. Мыңыншы есімі де құпия. Бірақ оны періштелер біледі... Адамдардан Алланың аса сүйікті құлдары білсе білген болар, бірақ олар ешкімге айтпаған... Сонымен мұсылмандардың ең мықты деген ғұламалары Алланың 999 есімін ғана біледі. Мың да бір есімінің ішінде аса ұлық болып есептелетіні – жүз де бір. Олардан біз білмейтін екі есімді шегерсек – 99. Тәспіқтың тастарының саны тоқсан тоғыз болатындығы сондықтан. Шын тақуа әр тасты тартқанда Алланың бір есімін айтып отыруы қажет” [10, 26-27].

Осындай-осындай қазақ халқының ішкі психологиялық бітім-болмысын, мінез-құлық қалыптарын, дүние жаратылысы жайлы танымдарын, басқа да толып жатқан қадау-қадау әлеуметтік ұстынды түсініктерін Абай және оның Шоқан, Ыбырай, Дулат, Шортанбай сынды замандастары өте терең де нәзік сезінген. Ал, Абайдың өзі болса жас шағынан-ақ мұсылманша оқып, одан туындайтын ереже-қағидаларды, жол-жора үрдістерді жіті аңғарған. Бұған ақынның көз ашқаннан арап-парсы тілдерін жақын жақсы біліп, жоғары деңгейде игергендігін қоссақ, онда оның көптеген өлеңдерінен қазақтың негізгі пайым-түсініктерінің ислам дінінің шарифат заңдарымен астасып жататындығына көз жеткіземіз.

Қорыта келгенде, қазақ халқының ХІХ ғасырда өмір сүрген ұлы перзенттері – Абай және оның замандас оқымысты-ғалымдары мен атақты ақан-жыраулары өздерінің өшпес, өміршең поэзиясы мен әдеби-тарихи жазбаларында туған елінің сол кездегі өмір тұрмысынан барынша толық ақпарат береді. Ешбір архив құжаттарында кездеспейтін соны да тың, аса қызғылықты, мән-маңызы ескірмейтін құнды-құнды мәліметтер аламыз.

ӘДЕБИЕТ

1. Абай Құнанбаев. Шығармаларының бір томдық толық жинағы. – Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1961. – 694 бет.
2. Уәлиханов Шоқан. Таңдамалы. 2 – бас. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 бет.
3. Алтынсарин Ыбырай. Таза бұлақ: Өлеңдер, әңгімелер, хаттар, очерктер. – Алматы: Жазушы, 1988. – 320 бет.
4. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. – Алматы: Қазақстан, 1967. – 388 бет;
5. Жұмалиев Қ. ХVІІІ-ХІХ ғасырлардағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1967. – 434 бет.
6. Сүйіншәлиев Х. ХІХ ғасыр әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 360 бет.
7. Дулат Бабатайұлы. Замана сазы. – Алматы: Жазушы, 1991. – 160 бет.
8. Шортанбай. Толғаулар, айтыстар, дастан. Құрастырушылар: Қ.Мәдібаева, К.Жүністеги. – Алматы: Айқап, 1993. – 80 бет.

9. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 бет;
10. Құран Кәрім: Қазақша мағына және түсінігі (Аударған: Халифа Алтай). – Медине: Екі Харамның қызметкері Фаһд патшаның Құран Шәриф басым комбинаты, 1991. – 604 бет.
11. Сағындықұлы Б. Ғаламның ғажайып сырлары. – Алматы: Ғылым, 1997. – 296 бет.

А.Б. Темирболат,
доктор филологических наук,
профессор

КАТЕГОРИЯ ХРОНОТОПА В ПОЭМАХ АБАЯ КУНАНБАЕВА

Творчество Абая Кунанбаева занимает особое место в истории казахской и мировой культуры. Его произведения по сей день сохраняют свою актуальность и значимость, вызывая огромный интерес читателей, исследователей, общественности. Литературное наследие Абая Кунанбаева регулярно обсуждается на международных и республиканских конференциях, симпозиумах и форумах.

Значительный вклад в изучение творчества великого мыслителя и поэта внесли такие известные ученые, писатели, критики, как С. Муқанов, Г. Мусрепов, М. Ауэзов, Х. Жумалиев, М. Сильченко, Ш. Сатпаева, К. Бейсембиев, Т. Тажибаев, Б. Кенжебаев, М. Каратаев, А. Нуркатов, Р. Сыздыкова, А. Жиренчин, Б. Габдуллин, З. Ахметов, Х. Суюншалиев, Т. Алимкулов, Ж. Ысмагулов, Г. Бельгер, Ж. Дадебаев, Ш. Елеукенов, Б. Майтанов и другие. В своих работах они раскрывают новаторство, поэтическое мастерство Абая, особенности организации художественного мира его произведений [1; 2]. Большое внимание ими уделяется идейно-тематическому содержанию, проблематике поэзии и прозы А. Кунанбаева [3]. Исследователями рассматриваются особенности мировоззрения Абая, роль его произведений в формировании личности [4; 5; 6]. В работах ученых раскрываются самобытность поэта. На основе сопоставительного изучения произведений А. Кунанбаева в контексте восточной литературы прослеживается преемственность художественных традиций и национальное своеобразие его наследия [7].

В последние годы в литературоведении активно разрабатываются проблемы дискурса и категории времени-пространства в его художественных творениях [8]. Столь пристальный интерес к данным проблемам обуславливается тем, их изучение позволяет открывать новые грани

наследия А. Кунанбаева. Они позволяют понять особенности его мировоззрения и мировосприятия, концепции бытия. Ибо категория хронотопа играет огромную роль в творчестве А. Кунанбаева. Многие поэтические произведения Абая пронизаны образами с пространственным и временным содержанием. Данные категории нередко выносятся в заглавие стихотворений А. Кунанбаева. Пример тому – произведения, объединенные в цикл «Тихой ночью при луне». В каждом из них описывается определенный временной период в жизни людей и природы. Автор отмечает особенности изображаемого момента, его место и роль во всеобщем круговороте бытия.

Интересна пространственно-временная организация поэм Абая Кунанбаева. Их хронотоп характеризуется сложностью, многоплановостью. Так, повествование в поэме «Искандер» ведется от третьего лица. Автор излагает основные события, рассказывает о царе, покорившем весь мир.

Изображаемое в произведении действие описывается с позиций будущего времени. Тем самым автор подчеркивает, что его хронотоп не совпадает с хронотопом событий, разворачивающихся в поэме.

Такая позиция позволяет повествователю дать объективную оценку происходящему, объяснить причины, мотивы поступков Искандера, выразить свое отношение и показать мнение людей, с которыми царь вступает в диалог.

Хронотоп произведения отличается неопределенностью. В поэме не указываются точные временные рамки и пространственные границы.

Система координат, в которой разворачивается действие произведения, меняется. Границы хронотопа варьируются, то сужаясь до частной судьбы, то приобретая планетарные масштабы:

Помнит *мир* Искандера, его дела.
Македония скипетр ему дала.
Был сыном Филиппа-царя Искандер.
Мечтою о славе его жизнь была.

<...>

Много крови *в моря и в реки* он влил.
Без счета невинных на смерть осудил.
Осталась недобрая память *навек*
О кровавых делах, что он совершил [9, с. 252].

Особенности пространственно-временного континуума поэмы обуславливаются образом главного героя. Будучи царем, завоевателем, он возвышается над окружающими и вершит судьбами людей, государств. Искандер покоряет разные страны, расширяя территорию своего края. Соответственно его хронотоп тесно переплетается с хронотопами завоеванных им народов, государств.

В поэме четко прослеживаются две системы пространственно-временных координат. Одна из них отражает походы Искандера. Вторая – связана с пребыванием царя в пустыне и встречей с мудрецом.

Обе системы фактически противопоставляются друг другу. Ибо в первом случае описываются завоевания царя, его жестокость, алчность, стремление к богатству. Она отражает материальный мир.

Во втором случае характеризуется душевное состояние Искандера. Автор описывает страдания героя во время его пребывания в пустыне.

Своеобразной точкой отсчета, моментом смены жизненной позиции и устремлений царя выступает понятие славы. Ибо именно о ней говорит автор в начале произведения и при характеристике пространства сознания, души Искандера, изнемогающего от жажды в пустыне.

Был сыном Филиппа-царя Искандер.
Мечтою о славе его жизнь была [9, с. 252].

И далее:

Хотел Искандер всех мечом умертвить,
С мечтою о славе всемирной простясь [9, с. 253].

Однако, решающую роль в судьбе царя Македонии играет встреча и диалог с мудрецом. Покинув благополучно пустыню, Искандер снова отправляется в завоевательный поход. Лишь мудрецу удастся вразумить царя и умерить его жажду власти.

Такое развитие событий имеет глубокий смысл. Ибо ситуация в пустыне наглядно демонстрирует Искандеру бессмысленность его походов, относительность и преходящность всего материального. Это своего рода предупреждение царю о необходимости переосмысления им своего бытия.

Диалог с мудрецом окончательно развеивает миф о величии Искандера, о значимости его завоевательных походов. На его уровне проводится четкая грань между вечным и преходящим, земным и небесным, духовным и материальным.

В поэме наблюдается противопоставление между прошлым и настоящим. Это отражается прежде всего на уровне глаголов «есть» и «была»: «Говори. Встретив радость, не "есть" – "была"» [9, с. 257]. Тем самым автор подчеркивает относительность бытия людей, преходящий характер таких категорий, как «счастье», «слава», скоротечность жизни человека («Жизнь кратка, поманит – и уже ушла» [9, с. 257]).

Противопоставление прослеживается в описаниях государств, завоеванных Искандером. Автор показывает, какими они были до нашествия царя Македонии и после:

Непокорных покорными сделал он,
Свои земли просторными сделал он,

*Дни светлые ханов, султанов, царей
Омраченными, черными сделал он [9, с. 252].*

Контраст позволяет, с одной стороны, глубже постичь драму покоренных народов, с другой – увидеть изменение хронотопа их бытия. Ибо с приходом Искандера жизнь людей существенно меняется. Их судьбы попадают в зависимость от его воли. Соответственно частный хронотоп Искандера начинает как бы вбирать в себя хронотопы жителей завоеванных государств.

Интересна композиция поэмы. Условно ее можно поделить на три части. Первая охватывает завоевательные походы Искандера, вторая – его пребывание в пустыне и встречу с мудрецом у ворот Бога, третья обращена к читателю и содержит назидание автора. Соответственно каждая часть имеет свои пространственно-временные координаты.

Так, в первой события описываются в прошедшем времени. Автор выступает сторонним наблюдателем. Он перечисляет деяния Искандера.

Основу второй части составляет диалог царя и мудреца. В результате чего хронотоп автора накладывается на хронотоп героев. Создается ощущение сопричастности повествователя происходящим событиям.

В третьей части автор прямо обращается к читателю, тем самым сокращая пространственно-временную дистанцию. Назидая и обобщая, он заставляет воспринимающего субъекта вступить в своеобразный диалог с ним и осмыслить описываемые явления, события.

Такое построение произведения, во-первых, способствует более полному раскрытию авторской идеи о преходящем характере всего сущего, о значимости общечеловеческих ценностей; во-вторых, позволяет усилить воздействие на читателя; в-третьих, помогает постичь суть деяний Искандера, его роль в исторической и общественной жизни античных государств.

В поэме поднимаются темы жизни и смерти, славы и вечности. Обращение к ним писателя обуславливается его стремлением постичь законы бытия.

Смерть противопоставляется жизни. Она, с одной стороны, подчеркивает конечность бытия людей, ограниченность их частных хронотопов; с другой – выступает спасением от страданий и лишений.

*«Безумели люди и, жизнью томясь,
Лишь смерти молили, судьбе покорясь» [9, с. 253].*

Смерть в понимании автора уносит человека в иное измерение, где слава, богатства, лести не имеют никакого значения, ибо время там бесконечно, а пространство безгранично.

Жизнь предстает в поэме как мимолетная и скоротечная. Ибо бытие человека протекает в четких временных рамках и в конкретных пространственных границах. «Жизнь кратка, – говорит автор, – поманит, – и уже ушла [9, с. 257].

Слава, согласно концепции писателя, носит иллюзорный характер. Она подобна миражу.

Ты стяжаешь себе похвалы глупцов,
Окружаешь себя ты толпою льстецов.
Но на шаг отошел – и осмеян ты, –
"Вот, скажут, бесчестный, и сроду таков! [9, с. 257].

Категория славы неразрывно связана с категорией пространства. Ибо она разносится по всему миру, о чем свидетельствует описание походов Искандера:

Победы его разглашали гонцы,
Его слава летела во все концы [9, с. 253].

Слава окружает человека, вызывая в нем ощущение собственного величия. Под ее воздействием меняется пространственно-временная позиция людей. Они как бы начинают возвышаться над остальными.

Однако, по мнению автора, это всего лишь иллюзия. Слава человека, с одной стороны, меркнет перед лицом смерти, с другой – она носит относительный, субъективный характер. Более того, слава сужает границы индивидуального времени-пространства человека. Замыкаясь на ней, люди перестают понимать подлинную суть вещей, объективно оценивать реальность, ощущать многогранность бытия. Подтверждение тому – непонимание Искандером ситуации с брошенной ему глазничной костью.

Слава противопоставляется в поэме категории вечности. Соотнося данные понятия, автор еще раз подчеркивает относительность, условность бытия людей, их устремлений к материальным благам.

Категория вечности переплетается в произведении с духовным началом. Согласно концепции писателя, подлинное величие человека заключается в чистоте его помыслов, благородстве деяний, нравственности, мудрости. «Если есть в тебе свет – говорит автор, обращаясь к читателю, – он будет светить» [9, с. 257].

В поэме изображаются две модели бытия людей – горизонтальная и вертикальная. Первая отражает жизнь Искандера. Охваченный желанием славы, ведя завоевательные походы с целью расширения своих владений, он движется по горизонтали. Вторая модель бытия описывается мудрецом и автором в финале произведения. Она предполагает движение человека ввысь, к Богу, к миру гармонии. Живущий по вертикали преисполнен нравственного величия и следует подлинным ценностям бытия.

Соответственно в произведении противопоставляются земной и небесный миры. Границей между ними выступает гора.

Символично ее описание. Перед Искандером гора предстает «грозной» и «высокой». Это обуславливается тем, что Искандер, будучи завоевателем, не достоин пребывания в небесном мире. Своими кровопролитными походами,

он погубил жизнь невинных людей, разрушил древние города и фактически утратил духовные ценности, забыл имя Бога.

Глубокое значение несет в себе образ золотых ворот. Они преграждают путь в ущелье, в которое уходит живительный родник. Ворота – это прежде всего «врата в небесный мир», «врата Бога». Отсюда их нерушимость и бессилье перед ними Искандера.

Искандер в ворота ударил рукой –
Далеко прокатился звон золотой.
Железная странно немеет рука, –
Ворота стоят нерушимой стеной.

Искандер, не знавший преград никогда,
Искандер, в боях побеждавший всегда,
Всесильным доселе считавший себя,
Бессилье познавший, впал в гнев от стыда [9, с. 254].

Золотой цвет ворот символизирует божественный свет. Он связан с образом солнца. Более того, в античной культуре золотой цвет воплощает бессмертие. Он выступает символом рациональности мышления. Именно поэтому рука Искандера немеет при ударе в ворота. Тем самым автор подчеркивает неразумность деяний царя, ограниченность его бытия и всецелую принадлежность земному, материальному и преходящему миру.

Многозначностью характеризуется образ родника. Он, во-первых, выступает источником жизни; во-вторых, воплощает собой светлое, чистое начало («Освежила уста и душу струя» [9, с. 253]); в-третьих, связан с божественным миром, на что указывают его истоки и целительные свойства.

Интересно соотнесение образа родника с образом звезды:

Обнял Искандер шею друга-коня, –
Поднялся, вдруг видит: блестит луч звезды.

Он идет на луч, но, взамен огня,
Там струится ручей, прохладой маня [9, с. 253].

Данное сравнение подчеркивает связь родника с небесным миром. Оно показывает величие божественного мира, живительную силу прекрасного и светлого начал.

Символичен уход Искандера в сторону заката. После разговора с мудрецом и осознания ничтожности своих деяний по сравнению с вечным, он поворачивает на запад. Тем самым автор показывает, что Искандер постигает конечность своей жизни, ограниченность хронотопа своего бытия.

Неоднозначностью характеризуется мир поэмы «Масгуд». Ее события разворачиваются в городе Багдаде во времена правления известного халифа Гаруна-аль-Рашида.

Действие произведения излагается с точки зрения автора. Отсюда наличие комментариев к образам героев, их поступкам и происходящим событиям.

По отношению к изображаемому автор выступает сторонним наблюдателем. Он повествует о событиях сквозь призму будущего времени. Индивидуальный хронотоп автора не совпадает с хронотопами героев.

Повествование произведения пронизано репликами участников описываемого действия. На их уровне происходит пересечение индивидуальных времен и пространств автора и героев. Более того, они способствуют сближению хронотопов прошлого и будущего, создавая впечатление, что диалог Масгуда и Кыдыра развивается в настоящем. Этому способствует также использование глаголов со значением продолжительности, незавершенности действия, его осуществления в грядущем. Пример тому – слова Кыдыра:

Эй, джигит, я в большом пред тобой долгу!
Но от платы посильной не убегу.
Достоянье мое, мою жизнь ты спас –
Отплачу я тебе, джигит, чем смогу [9, с. 258].

Поэма состоит из двух частей, которые четко обозначаются автором. Первая посвящена встрече Масгуда и Кыдыра. Во второй части повествуется о деяниях главного героя, когда он становится визирем. Она заканчивается наставлением автора.

Обе части произведения связаны между собой и фактически раскрывают два противоположных поступка главного героя. В первой показывается мудрость Масгуда, во второй – глупость. Тем самым автор проводит мысль о двойственности человеческой природы, бытия, мира.

Поэма строится по принципу противопоставления. Оно проявляется, во-первых, на уровне героев произведения (Масгуд и злодей; визирь, халиф и толпа обезумевших людей). Во-вторых, противопоставляются такие категории, как добро и зло, ум и глупость, любовь и ненависть. В-третьих, в поэме соотносятся материальное богатство и духовное, вечное и преходящее, свое и чужое.

Противопоставления подчеркивают дуализм бытия людей, наличие в нем разных начал.

Интересен хронотоп главного героя. Его пространственно-временная позиция в процессе развития действия меняется. В первой части произведения Масгуд в силу своей мудрости, благородства совершенного поступка возвышается над окружающими его людьми. Об этом свидетельствует имя, которое ему дают в народе. «Светоч мира» называют Масгуда.

Во второй части хронотоп героя постепенно сливается с хронотопами обезумевших от дождя людей. Стремясь сохранить свою жизнь, Масгуд уподобляется толпе. Он теряет свое нравственное и духовное величие.

Границы его частного хронотопа замыкаются на личных интересах, тем самым ограничивая его внутреннее пространство и лишая его возможности стремиться ввысь, в мир света, гармонии, мудрости.

"За разумность хотят нас глупцы убить, –
Так не лучше ль ума лишиться, чтоб жить?
Омрачился их ум от волшебной воды, –
Придется и нам ее, видно, испить".

И наполнили кружки водой дождевой,
И безумие разделили с толпой.
Теперь, когда стали глупцами они,
Каждый славил их мудрость под крик и вой.

К пощаде взывал, кто им смертью грозил, –
И халиф их простил, и визирь простил.
Так случилось, что сброд лишенных ума
И умных двоих рассудка лишил [9, с. 263-264].

На примере судьбы главного героя автор проводит мысль об относительности бытия. Более того, поступок Масгуда показывает зависимость человека от окружающих его людей.

В поэме раскрывается идея индивидуальности пути каждого человека, уникальности его частного хронотопа. Отсюда градация на «свое» и «чужое». Наставляя читателя, автор заявляет о том, что всегда нужно следовать зову собственной души, разуму и не идти на поводу у толпы.

Вот пример, как всеильна глупость порой.
Не пускай свой ум *по дороге чужой*.
Не много хорошего приобретешь,
Слепо следуя за безумной толпой [9, с. 264].

Большую роль в произведении играют сон, сакральные числа. На уровне видения главного героя происходит его встреча с Кыдыром, который раскрывает будущее, ожидающее Масгуда. Тем самым сон выступает особым пространственно-временным измерением, соединяющим настоящее и грядущее.

Повествуя о Масгуде и Кыдыре, автор упоминает числа «три», «семь». На их уровне осуществляется связь земного и божественного миров.

Семь – число духовного совершенства. Именно поэтому спустя неделю безумные, по словам Кыдыра, снова станут здоровыми. Они пройдут как бы путь духовного развития. Более того, число «семь» неразрывно связано с образом Масгуда. В течение недели он должен, пройдя испытание, достичь духовного величия.

Число «три» несет в себе значение гармонии, завершенности, целостности. В поэме оно также обозначает грани, неотъемлемые составляющие бытия людей – ум, богатство, любовь.

Заслуживает внимания место встречи Масгуда и Кыдыра у древней гробницы, под одиноким деревцем. Данные образы заключают в себе сакральный смысл. На уровне места встречи героев происходит связь прошлого и будущего, вечного и настоящего. Именно поэтому деревце растет посреди пустыни возле гробницы и шелестит над ней листвой.

Примечателен цвет плодов, растущих на дереве:

Белый, красный и желтый – снег, кровь и мед [9, с. 259].

По сути они выражают совершенно разные, не связанные между собой понятия. Однако в контексте поэмы единство снега, крови и меда очевидно, что проявляется на уровне характеристики плодов. Описывая их цвет, Кыдыр говорит Масгуду:

Съешь ты белый плод – будешь всех умней,
Желтый съешь – будешь первым из богачей,
Красный съешь – станешь всем ты женщинам мил.
Все любви будут искать твоей [9, с. 259].

Белый цвет связывается в произведении с умом и образом снега. Это обуславливается тем, что он воплощает собой чистоту, высоту помыслов человека. Кроме того, образ снега символизирует холодность, трезвость рассудка, позволяющая человеку принимать правильные решения.

Желтый цвет ассоциируется с богатством и медом. Это объясняется тем, что он связан с золотом. Мед показывает сладость, испытываемую человеком от ощущения собственного богатства.

Красный отражает любовь женщин. Автор связывает данный цвет с образом крови. Ибо красный – символ страсти, огня, от которого в человеке все кипит.

На уровне диалога Кыдыра и Масгуда происходит раздвижение границ хронотопа описываемых событий до вселенских, общечеловеческих масштабов. Объясняя свой выбор, главный герой постоянно ссылается на то, какую роль сыграет съеденный плод в его судьбе и в жизни людей.

«Плод желтый потом захотелось мне съесть,
Чтоб богатства вселенной всей приобрести. –
Но подумал: богаче всех прослышу,
А действительно ль это большая честь?» [9, с. 260].

Позиция героя подчеркивает значимость совершаемых человеком деяний, масштабность их последствий. В словах Масгуда заключена мысль о единстве хронотопов людей, связи их индивидуальных времен и пространств с хронотопом окружающего мира, Вселенной.

В произведении проводится мысль об ограниченности, замкнутости бытия людей. При этом в качестве ее причины выступает двойственность явлений, мира. Подтверждением тому являются слова Масгуда:

Плод белый сперва я подумал сорвать,
Чтобы умных умней, мудрей мудрых стать.
Но буду ль тогда властелином ума?
Нет, ум станет мною тогда помыкать [9, с. 260].

Символическим смыслом наполнен выбор героя произведения. Он берет красный плод.

Масгуд выбирает любовь женщин, мотивируя тем, что это самый драгоценный дар. Ибо данное чувство способно спасти и защитить человека от врагов, помочь в трудные моменты жизни.

Будет враг у меня, не лишусь я сна:
У врага есть мать, дочь, сестра, жена,
У жены его также найдется мать –
Окажет заступничество хоть одна.

Ни один человек без ссор не живет.
О ссоре толкуешь с женой наперед.
Если гневен муж, на жену ложись:
Для гнева и злобы лекарство найдет... [9, с. 261].

На примере выбора Масгуда автор показывает величие и силу любви. По его мысли, она способна разрушать пространственно-временные границы, разделяющие людей.

Следует отметить образ пустыни. Как и в поэме «Искандер», герой, оказавшись на ее территории, осмысляет свою жизнь и принимает решение. В этом плане пустыня символизирует место раздумий человека. Ее безлюдность, отсутствие растительности способствуют погружению героев в себя, в свой внутренний мир.

Таким образом, отличительными особенностями хронотопа поэм Абая Кунанбаева являются многомерность, сложность, неопределенность и условность. Границы пространственно-временного континуума произведений постоянно варьируются. В поэмах А. Кунанбаева нередко наблюдается оппозиция «верх – низ». Частные хронотопы героев отличаются двойственностью и неоднозначностью. Огромную роль играют образы юрты, реки, луны, степи, способствующие более глубокому пониманию концепции бытия А. Кунанбаева. В его поэмах изображаются различные типы хронотопов и темпоральных ритмов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алматы: Ана тілі, 1995.
2. Ысмағұлов Ж. Абай: ақындық тағылымы. – Алматы: Ғылым, 1994.
3. Әуезов М. Абай Құнанбаев. – Алматы: Санат, 1995.
4. Тажибаев Т. Философские, психологические и педагогические взгляды Абая Кунанбаева. – Алма-Ата: Казахское гос. изд-во, 1957.
5. Тажибаев Т. Абай Кунанбаев о воспитании молодежи. – Алма-Ата: Казахское гос. изд-во, 1954.
6. Есімов Ғ. Хакім Абай. – Алматы: Атамұра, 1994.
7. Мырзахметұлы М. Абай және Шығыс. Алматы: Қазақстан, 1994.
8. Темірболат А.Б., Кенжеғараев Н.Ж. Абайдың поэтикалық әлемі. – Поэтический мир Абая: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2015
9. Абай. Стихи. Поэмы. Проза. / Перевод с казахского. – Алматы: Мектеп, 2002. – 192 с.

А.М. Картаева,
филология ғылымдарының докторы,
профессор

АБАЙДЫҢ СӨЗ ӨРНЕКТЕРІ М.ӘУЕЗОВ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕ

М.Әуезовтің артында қалдырған мол мұрасы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын маңызды рухани игіліктерге қосылады. Себебі жазушының алғашқы әңгімелерінің өзі кезінде әлемдік деңгейге көтерілген еді. М.Әуезовтің алғаш әңгімелері мен повестерін жазған тұста-ақ оның суреткерлік шеберлігі еуропалық деңгейдегі жазушы деген бағаға ие болғаны бүгінгі жұртшылыққа белгілі. Академик жазушы С.Мұқанов: «1921 жылы жазылған «Қорғансыздың күні» атты алғашқы әңгімесімен Мұхтар шын мағынасындағы еуропалық прозаның дәрежесіне көтерілді»,– деп әділ баға берген еді [1, 25-26]. «Жазушының жиырма төрт жасында жарық көрген «Қорғансыздың күні» әңгімесі қазақ топырағындағы прозалық шығарма жазудың балаң шағы мен таптаурын тәсілін жаңа сатыға көтеріп, туған әдебиетіміздің абыройын еуропалық деңгейге шығарған айтулы туынды болды» [2, 39].

М.Әуезовтің күллі прозасына тән болып қалыптасқан шеберлік қырлары да осы әңгімеден кейін жалғасын табады. 20-30-шы жылдары жазған прозалық шығармалары ұлттық әдебиетімізде жанашылдықтың жаршысы болды. Сан алуан ұлттық рухани игіліктерімізді жаңғыртып, екшеп, жаңа түрмен алдымызға әкелді. Жазушы туындыларында сомдалатын кейіпкерлер өмірі, олардың портреттері мен характерлері, ішкі психологиясы,

табиғат құбылысын адам көңіліне лайықтап суреттеу шеберлігі қаламгердің қас дарынын танытады. Әуезов прозасына тән ерекшеліктер мынадай: пейзаж бен адам психологиясы астасып жатады, оқиға желісі реалистік дәлдікпен беріледі, көркем шығармадағы кейіпкерлер психологизмі терең жарасыммен сипатталады. Қай

кезеңде, қай туындысын алсақ та, Әуезов әңгімелерінің тақырыбы мәңгілік мәселені қозғайды. Қазақ халқының өткен тарихын қозғап, ел тұрмысының шынайы болмысын баяндап, адамдар тағдырының шындығын суреттейді.

М.Әуезов алғашқы әңгімелерінде сол кездегі қазақ тұрмысындағы толғағы жеткен мәселелерді көтереді. Төңкеріске дейінгі қазақ аулындағы әлеуметтік теңсіздікті, әділетсіздікті, озбырлықты, адамдар арасындағы қымқиғаш қайшылықтарды нанымды бейнелейді. Қорғансыздар мен панасыздар, жетімдер тағдыры реалистік тұрғыдан көрінеді. М.Әуезов бұл әңгімелерінде гуманизм мәселелерін жоғары көтереді.

Жазушының осы тұңғыш прозалық шығармаларының өзінен-ақ реализмнің өзгеше бір сипаты анық байқалады. Жазушы ащы шындықты ақтара ашуға ұмтылып, қарапайым жандардың қатал тағдырына жаны ашып, кейіпкерлеріне іш тартады. Қаламгер өзі сомдаған кейіпкерлерінің ауыр тағдырына арашашы болып, оларды авторлық көркемдік идеямен қорғайды. Сондай-ақ, жазушының бұл шығармалары терең психологизмге құрылған. Оның мұндай шығармаларын оқушы көкірегін қарс айырып, егіліп отырып оқиды.

М.Әуезов шығармаларына тән нәрсе – стильдің қайталанбауы, ондағы кейіпкерлердің зор сезімталдығымен, нанымдылығымен, психологиялық тереңдігімен ерекшеленіп тұратындығы. Профессор Р.Бердібай М.Әуезовтің қазақтың көркемсөз өнеріне қосқан жаңалығын атап көрсетеді: «М.Әуезовті қазақтың қазіргі жазба әдеби тілін жасаушылардың бірі ғана емес, бірегейі деп білеміз. Оның қаламынан қазақтың сөз байлығы, сөйлеу дәстүрі өзгеше құлпырып, гүлденіп, түрленіп шығатын. Ол қаншама сөзді қайта тірілтуші, көп сөздерді жаңадан жасаушы немесе өңдеуші ұста еді. Суреткердің шығармалары халқымыздың көркемдеп ойлау мәдениетін шыңға көтерді» [3, 181]. Жазушының шағын әңгімелері ғажайып талантын танытып, үлкен прозаға бастайтын алтын көпір болды. «Мұхтар Әуезовтің халық даналығынан нәр алған, өмір өзенінің тұнығынан суарылған тағылымы мол, тартымды шығармаларын қайталап оқыған сайын рухани дүниемізді байытып, баға жетпес жан азығы бола бермек», – деп жоғары баға береді З.Ахметов [4, 35]. Расында да, М.Әуезов ауыз әдебиетінен және Абай поэзиясынан нәр алып, шығыс әдебиеті мен орыс, батыс әдебиетінің озық үлгілерін бойына сіңіріп, қазақ әдебиетіне өзіндік даралығымен келіп, бүкіл әлем әдебиетіне қосылған ірі құбылыс болды.

«Мұхтар Әуезов – кесек тұлға, таным тамырлары шеңгелдене ұйысқан күрделі талант иесі. Оның жан сарайын түсінуге тырысу да талантқа көрсетілген тағзым. Оның... өміртанымын, көзқарасын сөз еткенде ұлы Абайдың рухани дәстүрінсіз талдау мүмкін емес. Онсыз Мұхтар тұлғасы

толық ашылмайды», – деп ғалым-жазушы Т.Жұртбай Абай дәстүрінсіз Мұхтар шығармалары туралы сөз қозғау мүмкін еместігін ескертеді [5, 10].

Мұхтар Әуезов шығармашылығының нәр алған негізгі қайнар бұлағы - Абай мұрасы. Абай мұрасынан нәр алып сусындаған, ақын дәстүрін бойына сіңіріп өскен М.Әуезов оған рухани жағынан өте жақын болып кеткен. Абай мұрасы Әуезовтің шығармаларында көрініп, өзгеше үйлесімдікпен жалғасып, келісімді тұтастықпен түрленіп отырады. Әуезовтің әр шығармасында Абай поэзиясының, ақын қарасөздері әсерінің іздері сайрап жатады. «Менің тілімде Абай тілінің өрнек, бояуы бар», – деп М.Әуезовтің өзі айтқандай, жазушының «Абай жолы» роман-эпопеясында Абай мұрасы көрініс беріп, прозалық туындыларында ақынның тіл өрнегі, ой желісі молынан кездесіп, әр шығармасында ұшырасып отырады.

Көрнекті ғалым Р.Нұрғалидың: «Әуезовтің Абайды тануы әуелі өлеңдерін жаттауы, Шыңғыстау еліндегі әңгіме-аңыздарды тыңдап жадыға тұту, жар-жолдас, ағайын-туыс, көз көргендермен әңгімелесуден басталып, бірте-бірте зерттеушілікке ойысады», – деуі, Әуезовтің шығармашылық жолындағы Абай мұрасының әсерін анықтай түседі [6, 141]. «Әрине, Мұхтардың көркем шығармашылыққа бет бұруында пәлендей кездейсоқтық жоқ. Оның Абай үлгісін ұстана отырып, осы жолға түсуі заңды да» [5, 63]. Ғалымдар пікіріне жүгіне отырып, профессор М.Базарбаевтың: «Ұлы Абайдың қолын алған, достық қолын алған Мұхтар Әуезов өзі де классик жазушыға айналды. Абай сияқты ол да жаңа дәуірдің көркем сөзін биік сатыға көтерді», – деген сөзінен де Әуезовтің өзіне Абайды рухани ұстаз етіп, шығармашылығына үлгі-өнеге тұтқаны айтылады [7, 140]. Жазушының прозалық тұңғыш шығармасы «Қорғансыздың күні» атты әңгімесі қазақ ауылының өмірінен алынған аса бір ауыр шындықты, адамның жаны түршігерлік сұмдықты баян етеді. Жазушы бұл әңгімесінде әлділердің, озбырлардың қорғансыз жандарға жасаған хайуандығын бейнелейді. Осы оқиғалардың барлығын жазушы аса мұңды тебіреніспен оқырманға шебер тілмен жеткізеді.

Мұхтар Әуезовтің бұл әңгімедегі кейбір сөз оралымдарынан Абай өлеңдеріндегі сөз өрнектерінің үйлесімдігі байқалады. Мәселен, «Қандай арамдық, не бұзық, құлқы болып еді? – Ешбіріне жауап жоқ» [8, 253]. Бұл үзінді Ғазизаның зұлымдыққа ұшыраған кезінен алынып отыр. Жазушының толғанысты сөзі Абайдың:

Қолдан келе бере ме жұрт меңгермек,

Адалдық, арамдықты кім теңгермек?

деген өлең жолдарындағы ой желісі мен сөз жүйесіне келеді.

Сорлы күйге ұшыраған, ыза кернеген Ғазиза жайлы жазушы ары қарай: «Өмірінде сыртына шықпаған ашу, ыза, намыс барлық еркін билеп, дуылдап басына бір-ақ шықты», – деп суреттейді [8, 253]. Ар, намыс, ұят деген танымдар Абай шығармаларының басты нысаны екені белгілі. Мына өлеңде:

Ынсап, ұят, ар, намыс, сабыр, талап –

Бұларды керек қылмас ешкім қалап, -

деп ақын адамға керек басты қасиеттерді айтады.

Абайдың «Кешегі Оспан» деген өлеңінде інісі Оспанның жақсы қасиеттері айтылады.

Кешегі Оспан –
Бір бөлек жан,
Үйі – базар, түзі – той, –

дейді. Оспанның мінезін суреттейтін осы өлең жолдарындағы «үйі – базар, түзі – той» деген метафоралар «Қорғансыздың күні» әңгімесінде кездеседі. Жазушы Абайдың бұл сөздерін өзінің бұрыннан құлағына сіңісті қалыппен қолданады. Мысалы, «Жоқтығына қарамай, үйін – базар, түзін – той қылып, думан қылып отырудан босаушы ма еді. Момындығы, биязы сыпайылығы қандай еді, топырағың торқа болғыр, қарағым!» [8, 245]. Бұл – Ғазизаның кәрі әжесінің екі жолаушыға айтқан әңгімесі. М.Әуезов кейіпкерлерін сөйлетуге өте шебер жазушы. Әсіресе, жадау үйдің үлкені, үлкенді-кішілі баласын о дүниеге амалсыз аттандырып, су қараңғы келіні мен пәк жанды бойжеткен Ғазизаны пана көріп отырған қарт ананың монологі көп нәрсені ұқтырады.

М.Әуезовтің алғашқы туындыларының бірі – «Оқыған азамат» әңгімесі. Бұл әңгімеде қала тұрғындарының өмірі шынайы суреттеледі. Қазақ тұрмысының ауыр жақтары, ұсқынсыз көріністері бейнеленеді. Шығарманың басты кейіпкері мұғалім Мақсұт арманына жете алмай, науқастанып қыршынынан қиылады. Бұнда да қорғансыз кемпір бейнесі бар. Әңгімеде: «Жалғыз баласы – Мақсұттан басқа сүйеніші, тілеуі жоқ әлсіз сорлы шешесі көкірегі қайғы-шерге толып, көздері мөлтілдеген улы жасқа толып, жаутандап, қуат-көмек сұрағандай болып, Мейірханға қарай береді», – делінген [9, 6]. Осы үзінді Абайдың мына өлең жолдарына сарындас:

Қаза көрген жүрегі жаралы ол,
Көзінің жасын тыймай жылап жүріп, -

Жазушы әңгіменің атын тырнақшамен «Оқыған азамат» деп береді. «Жазушы бұл әңгімесінде қазақ жастарының оқығандары ішінен дүниеқор, заңқор болып шыққандарды мінейді. Өзінің қайтыс болған жолдасының әйеліне үйленумен тынбай, жолдасының кәрі шешесінің қолындағы дүние-мүлікті «заңын» тауып, зорлықпен алатын Жұмағұл сияқтының оқумен тапқан білімі арам байлық, тақыстық жолына жұмсалғанын көрсетеді», – дейді ғалым Р.Бердібай [3, 175]. Оқыған азаматтың істеп отырған қылығы осылай болса, онда басқа адамдар не істемек деген оқырманға үлкен ой салады. Әңгімедегі ащы мысқыл кімді де болса мақтамен бауыздағандай ауыр тиеді. Осы жөнінде жазушы-ғалым Т.Жұртбай былай дейді: «Оқыған азамат», «Сөніп-жану», «Заман еркесі», «Кінәшіл бойжеткен», «Қазақ қызы» әңгімелерінің атындағы мысқыл да соны танытады. Мұнда Абайдың «болыс

болдым, мінеки» дейтін өлеңіндегі әжуа бар. «Міне, оқыған азаматтың, заман еркесінің, қазақ қызының сиқы. Солар өзін осылай атап жүр-ау!» – деген ашынудан туған реніштің табы жатыр» [5, 286].

Бұл әңгімеден де Абайдың сөз кестелерін кездестіруге болады. Мәселен, «Тұрғын халқының көбі қазақ болған Сібірдің кішілеу қаласы қыстың ақ киімін даламен бірге жамылып, жабайы табиғаттың жайлы күйін күйлегендей». Немесе «Ай жарық, түн желсіз тынық» деген жазушының табиғат көріністерін берген суреттемелері Абайдың табиғат лирикасына арналған өлеңдеріндегі сөз өрнектеріне ұқсас келеді.

М.Әуезовтің «Барымта» атты алғашқы әңгімесінде де Абайдың сөздері кездеседі. Мысал келтіретін болсақ: «Жарық айлы түн еді». «Қазіргі жарық түннің тыныштығының ортасында Кеңөзек ұйқыға кеткен сұлудай болымсыз дымқыл тұманмен бусанып, тыныс алған сияқты». Енді бір мысал: «Сондықтан енді түн болған сайын жүдеу тартқан кемпір-шал: «Тағы не болар екен, тағы қандай пәлесі сап етеді?» – десіп, күрсініп налығандай». Аталмыш әңгімеде: «Бұл жолғы жау бұрынғылардан гөрі қимылдайтындай түсі суық, екпінді еді». Осы «Барымта» әңгімесінен келтірілген мысалдар Абайдың «Күз», «Желсіз түнде жарық ай» өлеңдеріндегі сөз тіркестерін қайталайды.

«Барымта» әңгімесінде қазақ ауылының шынайы өмірінің бір кезеңі суреттелген. Жазушы ертедегі ел арасында тараған жауласып-барымталасқан әдетті сынайды. Мысалы: «Соңғы екі жылдан бері екі ел бір-біріне әбден өштесіп ап, қолдарынан келген қастықтарын ашпайтын болып еді». Осы үзінді Абайдың мына өлеңін еске түсіреді:

Заман ақыр жастары
Қосылмас ешбір бастары,
Бір-біріне қастыққа
Қойнына тыққан тастары.

Абай жастардың бірлігінің жоғалып, берекесі кеткенін, бір-біріне қастық қылатынын жүрегі ауыра отырып айтады. Осыған ұқсас ел ішіндегі сабырсыз, арсыз, еріншектерді әшкерелеп жазған өлеңінде ақын былай дейді:

Бір-ақ секіріп шығам деп,
Бір-ақ қарғып түсем деп,
Мертігеді, жатады.
Ұрлықпен мал табам деп,
Егессе ауыл шабам деп,
Сүйтіп құдай атады.

Адал еңбектен безінген, оңай жолмен пайдаға ие болғысы келген жексұрын адамдардың қылығын ақын ащы тілмен шенейді. Ел кезіп, көрінгенге арын сатып, адамгершіліктен жұрдай болған мұндай жандардың кәсібі ұрлық екенін баса айтады. Ауылмен егесіп, шабысып жүрген істерін

ақын қатты сынайды. Осы өлеңдегі шумаққа сарындас Әуезовтің «Барымта» әңгімесінде былай делінген: «Жаз болып бір-біріне еріксіз жақындап, қоян-қолтық келгенде қолмен іс қылып: не ұрласып, не барымталасып, кей уақытта жасақ жиып шабыспақ та болып, дөң-айбат жасасып қалатын». Бұл үзіндіде жазушы қазақ аулындағы айықпас, кеселді әдет-ғұрыптардың бірі – барымтаның зиянды жақтарын көрсетеді. Яғни, алысып-шабысып кескілескен ауылдың келеңсіз жайын жазушы да сынайды. М.Әуезов өз әңгімесінде Абай сияқты ел ішінде етек алған жаман қылықты әшкерелейді. Мысалы: «Екеуі де малды, кісілі, жуансыған, соқтыққыш ел болатын. Осы екі ел ру басы жуандарының бір-біріне сыз өткізем деген бақталасы, бақкүндестігінен және солардың екі елді бүлдірген мінезінен барып, ақыры, бір-біріне қатты уыққан, қатты аңдысып шатасқан ел болатын. ... Екі жағы да қарсы елдің басты кісілерін ұлыққа шағысып, талай-талай арыздар берісіп, адвокатпен де қуысқан» [8, 317]. Барымтаны туғызып отырған ел билеген зорлықшылардың бақталасы екенін жазушы дөп басып айтады. Ру басы жуандарының айдап салуымен барымташылардың, атшабарлардың бірінің малын бірі тартып алып, атысып-шабысқан елдің келеңсіз жайын жазушы реалистік тұрғыдан сипаттайды. Әуезовтің әңгімесінде суреттелген оқиға Абайдың поэзиясында да талай айтылған еді. Мәселен, Абайдың «Бөтен елде бар болса» деген өлеңінде былай делінген:

Ажарлыңыз, малдыңыз.
Пәленшені ұрам деп,
Түгеншені қырам деп...
    ...Қазақтың малын сапырып,
    Көп бәлеге шатылып,
    Кесапатқа жолықты.
...Жуандарға сыя алмай.
Сыйымсыз болды алашқа,
Барымтасын тыя алмай – [10, 110].

Абай қазақтың малын сапырып, барымтамен көп бәлеге ұшырап, шатылып жүрген адамның мінезін сипаттайды.

«Әуезов Абайды тану арқылы өз халқының тыныс-тіршілігін терең білді, қам-қаракетін, қайғы-қасіреті мен шаттығын, аяулы арманы мен нұрлы үмітін, тарихи болмысы мен бүгінгі бітімін терең ұғынды», – деген белгілі жазушы Әбіш Кекілбаевтың пікірі Әуезовтің Абайды тануы арқылы қазақ халқының бүкіл болмыс бітімін танығанын сипаттайды [11, 11].

М.Әуезовтің «қара сөз қаламгері» деген атын шығарған «Қыр әңгімелері», «Қыр суреттері», «Үйлену», «Сөніп-жану», «Кім кінәлі» атты әңгімелері еді. Жазушының «Ескілік көлеңкесінде», «Кім кінәлі», «Сөніп-жану» әлпеттес шығармалары кең тыныста және шебер жазылған туындылар екені Ы.Дүйсенбаевтың еңбегінде қарастырылған [12, 8].

Жазушының прозалық туындыларынан Абай тілінің өрнектерін іздей калсақ, оның әрбір шығармасынан ақынның сөз кестелеріне тап боламыз.

«Ескілік көлеңкесінде» атты әңгімесінде бас кейіпкер байдың ерке қызы Жәмешке ғашық болып жүрген Қабыштың арманын жазушы былай деп береді: «...Қалай да болса, Жәмеш жарық айлы түнде, оңаша тоғайдың ішінде алғашқы рет Қабышпен көрісетін болса, соның өзі де жас жігіттің бұл күнге шейін басынан атқармаған рақаты болмақ» [8, 370].

Сондай-ақ «Кім кінәлі?» әңгімесінде: «Тыстағы жарық ай, тыныштыққа батқан желсіз түн, ұйықтаған ауыл, жым-жырттықпен қалғыған салқын ауа көңлін басып тұрған ауырлықты бір мүйнетте сергіткендей» [8, 289]. Бұл үзінділердегі желсіз түн, жарық ай деген тіркестер Абайдың «Желсіз түнде жарық ай» өлеңіндегі тармақтан алынып отыр. М.Әуезов бұл тіркесті ақын өлеңінен алып арнайы дәл осы жерге пайдалануды көздемеген сияқты. Себебі Абай өлеңіндегі «желсіз түнде жарық ай» тіркесі жазушының «Абай жолы» эпопеясының бірнеше жерінде, сондай-ақ көптеген әңгімелерінде жиі қайталанып отыратынын байқауға болады. Абай мұрасына қанығып өскен М.Әуезовке ақынның тілі өте таныс, бойына жақын болып кеткен. М.Әуезовтің Абайды білгені соншалық, соған рухани бар болмысымен сіңісіп тұтасып кеткен. Демек, М.Әуезов Абайдың кейбір сөздерін өз жанынан дағдылы түрде қолдана берген деуге болады. Осы жерде Абай мен Әуезовтің рухани сабақтастығы жайлы айтқан профессор М.Мырзахметұлының сөзіне көңіл бөлсек: «Абай мен Әуезовтің рухани сабақтастығының басы олардың сөйлеу тіліндегі рухани тұтастықта жатыр. Абай шығармашылығындағы сөздік қордың бәрі де М.Әуезовтің сөздік қорының үйірінен табылады. Бірақ құрғақ қайталанбайды, қайта сыңғырлап аққан бұлақтай үйлесім тауып, өнерлі тілге айналады. Абай поэзиясындағы ақындық тіл мен М.Әуезов прозасында жаңарып кестеленіп барып түрленіп қолданысқа түскен тілдегі табиғи үйлесімді танимыз» [13, 4]. Ғалым М.Әуезов шығармашылығында Абайдың сөз оралымдары, тіл кестесі, сөздік қор үйірі кездесетінін ғылыми жұртшылыққа мезгеп көрсетеді.

«Ескілік көлеңкесінде» әңгімесін ары қарай оқысақ: «Ең болмаса, бүгін осыны бір өкіндіріп кетеміз. Содан кейін оқ тиген киіктей жаралы боп кете барсын» [8, 370]. Осы жерде Жәмешті оқ тиген жаралы киікке теңейді. Бұл Абайдың Пушкиннен аударған «Татьяна сөзіндегі» мына өлең жолдарын еске түсіреді:

Сен жаралы жолбарыс ең,
Мен киіктің лағы ем [14, 202].

Абай аудармасында Онегинді жаралы жолбарысқа, Татьянаны киіктің лағына балайды. Ақын өлеңіндегі метафоралық қолданыс жазушы әңгімесінде күрделі теңеу арқылы беріледі. Осы сияқты мысалды Қабыштың Жәмешпен кездесуге бара жатқан сәтін суреттеген тұсынан да кездестіреміз. «Қабыштың көңіліне еріксіз діріл кірді. Жүрегі лүпілдеп, буынынан сүлдер кетіп, Жұматайдың не бұйрығына болса да көне бергендей» [8, 371]. Махаббат сезімінің терең психологиялық иірімдерін білдіретін Абайдың «Қызарып, сұрланып» өлеңіндегі әсерлі сөз кестелерін М.Әуезов қыз бен

жігіттің кездесу сәтіне келісті шеберлікпен өрнектейді. Салыстырып көрейік:

Қызарып, сұрланып,
Лүпілдеп жүрегі
Өзгеден ұрланып
Өзді-өзі керегі [10, 148].

Абай ғашықтық сезімді, махаббат мұңын аса бір шабытпен, беріле құлаған ынтық сезіммен жырлайды. Ынтық болып, зорға қосылған қос ғашық өзгеден ұрланып тіл қата алмай біресе қызарып, біресе сұрланады. Ақын ғашықтық сезімді осындай табиғи күйде, аса інкәр күйде табысқан тылсым күштің жанды суретін осылайша шебер жырға қосады. Осы өлеңдегі сезім иірімдерін білдіретін сөздерді жазушы әңгімеде Қабыштың қызбен кездесу алдындағы сәтіне дөп басып, жігіттің психологиялық күйін нанымды бейнелейді.

М.Әуезовтің психологиялық прозадағы асқан шеберлігін танытатын үздік шығармасы – «Кінәшіл бойжеткен» әңгімесі. Жазушының алғашқы әңгімелерінің ішіндегі сюжеті өзгешерек тұрғаны да осы әңгімесі. Себебі әңгіме оқиғасы бұрын қазақ жерінде болмаған әрі айтылмаған тың тақырыпқа жазылған. Кейіпкерлерінің тағдыры да күрделі психологиялық шиеленіске құрылған. Мұнда губерниялық қаладағы қазақтың оқыған жастарының өмірі суреттелген. Әңгіменің басты кейіпкері – гимназияда оқып жүріп, оны бітірмей кеткен қазақ қызы Ғайша. Алғашында ол халықтың құрметіне бөленіп, ықыласына ілігіп жүреді. Қоғамдық жұмыстарға да белсенді араласады, бірақ мұнысы ұзаққа бармайды. Көркі мен ақылына, «оқығанына» мастанған жас қыз өз жұлдызына сеніп, оқуын тастайды, қызметтен де қол үзеді, бірыңғай ойын-сауыққа, сән-салтанатқа салынады. Мұнысы бара-бара әдетке айналып, сауықшыл жеңіл мінезін тоқтата алмайды. Уақыт озған сайын Ғайша көріктен де, беделден де айрылып, құлдырай береді. Енді Ғайша үшін күйеуге шығу, тұрмыс құру деген үлкен қасіретке айналады. «Бұл уақытта күйеусіз тіршіліктің күні қараң екеніне әбден көзі жетті. Өзінше көп ойланып, көп толғанған кісі сияқтанды. Сондықтан енді күйеу дегенді ерекше дерттілікпен іздейтін күйге жетіп еді. Бұл замандағы Ғайшаның күндіз-түні ойлайтын бар арманы, бар қайғысы сол еді» [15, 251-252]. Бұл әңгімеде Семей қаласындағы болған оқиға шындығы көрініс тауып, автордың өзі араласып, куәсі болған оқиғалар желісі суреттелген. Мұхтар өзінің жастық шақта басынан кешірген сезім бұлқыныстарын көркем тілмен кестелейді. Жазушы мұндай тебіреністі шақтардың сезім шарпуын өз жүрегі арқылы сыннан өткізеді.

«...Әңгімесінің бұрынғы атын («Қазақ қызы») өзгертіп алуы жазушының өз кейіпкеріне деген қатынасы мен авторлық позициясындағы жаңа нышанды байқатады. Өйткені, Ғайша сол кездегі қазақ қыздары үшін типтік, жинақтық бейне бола алмақ емес. Ал «Кінәшіл бойжеткен» деген атауда нәзік астармен берілген юмор, тіпті ажуа да бар» [15, 443]. Ғайшаның ендігі танысқан жігіті губерниялық қалаға шет жерден жаңадан келген Ғабас

еді. Ғайша мен Ғаббастың танысқанына көп уақыт болған жоқ, бұл күні екеуі губерниялық қаланың бақшасында кездесті. Ғаббастың Ғайшаға білдірген сезімін жазушы былай деп береді: «Ол ішкі сырын сүйемін... құмармын... тілегім, үмітім... деген сияқты ыстық сезім тілімен бітірді. Сол сөздер Ғайшаны өзгертер, толқындар деген сеніммен айтылған, Ғайша бірталай нәзік сөзді естісе де бұрынғы қалпынан көп өзгермеді» [15, 242]. Бұл үзіндіні оқып отырған адам Ғаббастың өтірік сөзінің астары мен сайқымазақ қылығының шетін аңғарады. Ғайша болса бұндай сөзді бірінші рет естіп отырған жоқ, құлағына әбден үйреншікті болған сөз. Жазушы кейіпкерлерінің қылығын әзіл юмор арқылы сынайды.

«Кінәшіл бойжеткен» әңгімесіндегі кейіпкерлердің іс-әрекетіне Абайдың арзан ойын мен күлкіні, сауықшыл жеңіл мінезді сынаған «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» атты өлеңі арналып тұрғандай. Осы жерде Абайдың «Шын көңілмен сүйсе екен, кімді сүйсе» деген сөзі еске түседі. Абай адамға жағымсыз жат қылықтарды әшкерелеп, жігіттер мен бозбалаларды жақсы қасиеттерге шақырады. Мәселен:

Көп жүрмес, жеңісқойлық тез-ақ тозар,
Жаңғырар жеңсік құмар, жатқа қозар.
Күнде көрген бір беттен көңіл қайтар,
Қылт еткізбес қылықты тамыршы озар [10, 87].

Жастардың сүйіспеншілік сезімінде айнымас беріктік, тұрақтылық, адалдық болуына айрықша мән бере отырып, ақын жігіттердің құбылма, айнығыш, жеңілтек мінезін қатты сынап шенейді.

Біреуді көркі бар деп жақсы көрме,
Лапылдақ көрсе қызар нәпсіге ерме!
Әйел жақсы болмайды көркіменен,
Мінезіне көз жетпей, көңіл берме! [10, 87].

Ақын өлеңінде жігітке жар таңдауда қыздың мінезіне, ақылына, адамгершілік қасиетіне көз жеткізу керек екенін ұғындырады. Қыздың көркіне қарап, лапылдап, көрсеқызарланып нәпсіге ермеуді талап етеді. Бұл жай «Кінәшіл бойжеткен» әңгімесіндегі Ғаббас пен Ғайшаның лапылдап құмарлықпен кездесіп, ақыры суынып сала берген сезімдеріне сәйкес келеді. «Ғаббастың бүгінгі сезіміне Ғайшаның соңғы сөзі тәттіге ащыны араластырғандай тиіп еді. Бірақ әлі Ғайша бұған қымбат, әлі де сұлу, жақсы әйел, сондықтан жас жігіттің көңіліндегі сүю мен құмарлық мынадай аз бөгетке қарап кеміген жоқ» [15, 243]. Жазушы қыз бен жігіт арасындағы сезімді психологиялық шеберлікпен суреттеп, оқырманға шынайы жеткізеді.

Ғайша жүрегінің қайғысы мен өмірінің өкінішті арманын баяндап Ғаббасқа хат жазады. Қыз өмірінің жүдеулігін, өз басының сүйеу көрмеген жалғыздығын айтып, енді шынайы махаббатын тапқаны туралы машық болып кеткен дағдылы өтірігін жазады. Хатының соңынан Ғаббасқа деген

махаббатын білдіріп, Татьянаның Онегинге айтқан сөзін береді.

...Шыныңды айт – кімсің тербеткен,
Иембісің сақтаушы?
Әлде азғырып әуре еткен,
Жаумысың теуіп таптаушы?
Шеш көңілімнің жұмбағын:
Әлде бір алданыш,
Жас жүрек жайып саусағын,
Талпынған шығар айға алыс?..

«Ғаббас хатты бір жолдасына тастап, сақылдап күліп еді», -деп әңгіме жалғасады [15, 125]. Жазушы әңгіме оқиғасы барысына Абайдың аудармасы «Татьянаның Онегинге жазған хатынан» үзіндіні алған. Бұл аудармадан үзінді беруінің себебі, Татьянаның хатын сол кезде қазақ жастарының барлығы сүйіп айтатын болған. Ғайшаның хат жазуының өзі шынайы көңілден емес, жасанды мінезден туғанын автор білдіреді. Оқырман осы сәтте Ғайшаға жаны ашып, Ғаббастың мазағына қалғанына ыза болып кетеді. Ғаббастың қыздан алған хатына осынша сақылдап күлуі өрескел мәдениетсіздік пен білімсіздікті көрсетеді. Автор Ғайшаның ішкі сезім пернелерін дәл тауып, оның өкініш, арман, қиял, күйік, қайғы, мұң сияқты көңіл күйін білдіретін психологиялық жағдайын дәл бедерлеп, оқырманның ішкі әлеміне әсер етеді. Ғайшаның арпалысқан сезімі, торыққан көңілі, күйінген ішкі сыры, әлсіздік күйі мен толғатқан ойлары терең психологиялық дәлдікпен берілген.

Жазушы Ғайшаның қазақ қызына лайық емес жеңіл жүрісін сынай отырып, оның бақытсыз тағдырына жаны ауырады. Автор оқырманды Ғайшамен бірге сырластырып, онымен бірге ойға батырады. Ғайшаның іс-әрекетін оқып отырған оқырман ашуға кенеліп, қазақ қызының қылығына ащы сын айтып та отырады. М.Әуезов осы әңгімесі арқылы халқымыздың әдет-ғұрпына жат қазақ қызының қылығын әшкерелеп, қыз тағдыры, қыз тәрбиесі мәселесін көтереді. Сол кездегі «қазақ оқығандарының», қазақ жігіттерінің беті жылтыр мінездерін де айтып сынайды. Қала халқының гулеп тұрған өсек-аяңын да ашына түйрейді.

Осы туындысы сияқты кейіпкерлер тағдыры, ішкі сезім сырлары күрделі психологиялық шиеленіске құрылған «Сөніп-жану» әңгімесіне талдау жасап көрейік. М.Әуезовтің «Сөніп-жану» атты әңгімесі ең алғаш «Заман еркесі» деген атпен 1922 жылы «Шолпан» журналында жарияланады. Қалыңдық іздеп, ауыл-ауылды аралап, жұрттың мақтаулы қызына көз тоқтатқан әңгіме кейіпкері Сыздық қыздың бойынан асқан сұлулық таппаса да, көңіліне жақын тұтып, оны ұнатқан. Сыздық: «Қыздың пішіні сұлу болмаса да, сүйкімді жақсы түсі бар. Әкесінің мінезділігі осы өзіміздің бір болыс елге түгел белгілі. Қыздың өзі қатын болуға жарайды», -деп ойлайды [15, 150]. Құда түсуге бел байласып, келер жылы қалыңдығына үйленеді. Алайда, сезімтал, талғампаз жігіттің сезімі су сепкендей тез басылады. Алғашында қалыңдығының жүзін көруге ынтығып, қиялдап жүрген Сыздық

қайнына келіп қызды көргенде, көңілі аяқ астынан бұзылып, суып сала береді. Танып-білмей жар еткен адамын сүймейтінін, қате басқанын түсініп, іштей қатты өкінеді. Суынған жігіт көңілі даланы аңсап, бақытын өзгеден табады.

Көптен бері қалыңдығын көргісі келіп жүргенде, қайнына барып, жас қалыңдығын байқаған Сыздық мынадай сезімде болады: «Асығып, аласұрған хиялға, қызылды-жасылды болып қуантып жүрген үмітке, жылылықпен атын құрметтеген жүрекке қалыңдығының кәзіргі қалпы ешбір үйлеспейтін сияқтанды. Жәмила бұған әдептілік, сыпайылықты тіпті орынсыз жуастыққа, жасықтыққа жеткізген отсыз адам сияқты көрініп қалды» [15, 156-157]. Қалыңдығы туралы ыстық қиялға батып жүрген Сыздық қайнына ұрын келіп, Жәмиланы көргенде көңілі су сепкендей өзгереді. Алдында көріп ұнатып, іштей қиялдап жүрген сезімі енді Жәмиланы көргенде басқаша сезімге ұласып, бойын өкініш билей бастайды. М.Әуезовтің «Сөніп-жану» әңгімесіндегі бұл оқиға Абайдың мына өлеңін еске түсіреді.

Сүйсіне алмадым, сүймедім,
Сүйегім жасып, сор қалың.
Сүйісіп саған тимедім,
Бола алмадым сенің жарың [10, 284].

Абай махаббат деген сезімнің сырғып, аңғартпай өтіп кеткен соң «аһ» ұрғызатын киелі қасиетін өлеңге арқау еткен. Махаббаттың зары, өкініші, оның қайғысы, сүйген жанның қосыла алмағаны, ал сүймегенге жар болып бара алмайтыны жөнінде айтылады.

М.Әуезовтің «Сөніп-жану» әңгімесін оқып отырғанда, Сыздықтың басындағы жайттарға Абайдың ғашықтық, құмарлық жайлы толғаған ойы дәлме-дәл келетін сияқты. Мәселен:

Ғашықтық, құмарлық пен – ол екі жол,
Құмарлық бір нәпсі үшін болады сол.
Сенен артық жан жоқ деп ғашық болдым,
Мен не болсам болайын, сен аман бол.

Көңілімнің рақаты сен болған соң,
Жасырынба, нұрыңа жан қуансын.
Бірге жаққан біреуге жақпаушы еді,
Сүйкімді тірі жанға неткен жансың?!

Ғашықтық келсе, жеңер бойыңды алып,
Жүдетер безгек ауру сықылданып.
Тұла бой тоңар, суыр үміт үзсе,
Дәмеленсе, өртенер күйіп-жанып [10, 147].

Абай ұғымынша, ғашықтық пен құмарлық – екеуі екі нәрсе, екі жол.

Ақын ғашықтық сезім мен көрсеқызар құмарлықтың ара жігін ажыратып береді. Жақсы көргеннің бәрі ғашықтық емес. Ғашықтықты ерекше жоғары сезім деп түсіндіреді. Ғашықтық келсе бойыңды жеңіп алатынын айтады. Ғашық адамды ауру адамға теңейді. Шын ғашықтың айтатын сөзі: «Сенен артық жан жоқ деп ғашық болдым, мен не болсам болайын, сен аман бол», – деп бұл сезімді аса жоғары бағалайды.

Адам баласының бойындағы осы сезімдерге арналған Абай өлеңіндегі көтерілген мәселе М.Әуезовтің «Сөніп-жану» әңгімесінде де кейіпкердің ішкі психологиясы арқылы көркемдік шеберлікпен өрнегін тапқан. Мәселен: «Таңертең тысқа шыққанда қалыңдығы турасынан қандай ойға байланғанын күйеудің өзі де анық білген жоқ еді. Неше түсті көмескілеу сезімдер көңілінен елестеп өтсе де, өз бойынан анық білген нәрсесі – қалыңдығына құмар болып сүйетін, ғашық болғандай болып елжірейтін түрдің жоқтығын байқады. Оның ойынша, «ғашықтық» дегенді бұл турада ауызға алуға болмайды. Себебі – ол сезім көп уақыт ынтық болып жүргенде, қол жеткізбейтін бөгет көп болғанда, әйел жағынан бірде үмітті жылы жауап естісе, бірде тәкаббар, салқын жауап естіп жүрсе, сондай кездерде көп сынның артынан туады» [15, 160].

М.Әуезов Абай сияқты әңгімеде ғашықтық сезімді бәрінен жоғары қояды. Жазушы әңгімеде ғашықтық пен құмарлық сезімдерге Сыздықтың ойы арқылы түсініктеме береді. Өкінішке орай Сыздықтың Жәмилаға деген ғашықтық, құмарлық сезімінің сөніп қалғаны баяндала келіп, әңгіменің соңында Сыздықтың махаббатының қайта жанғаны туралы былай делінеді: «Сыздық бұл әйелмен бір жолдасы бастық болып отырған мекемеде таныс болып, алғашқы көрген жерде құмарлықпен ұнатып еді» [9, 166]. М.Әуезов әңгімесіндегі ғашықтық пен құмарлық сезімдері ұғымдарының түп негізі Абайдың бір кездерде жазған «ғашықтық», «құмарлық» туралы толғаған ойларымен сабақтасып жатқанын аңғардық.

М.Әуезовтің өте көркем, тартымды жазылған «Кім кінәлі?» әңгімесінде: «...Ғазизаның да жүрегі елжіреп босай бастады. Асау сезімі есінен тандырып, бір суынып, бір күйінген, жас жігіт айтар сөзі таусылып, Ғазизаның жұмсақ денесін қатты қысып, қайта-қайта сүйе берді. Ғазиза да жабысып құшақтап, досының дуылдаған қызулы бетінен, дірілдеген ыстық ернінен ұзақ-ұзақ сүйді...» [8, 293]. Абайдың «Қызарып, сұрланып» өлеңіндегі мына шумақтағы сезім сиқырын шертетін сөздерге үндес келеді.

...Дем алыс ісініп,
Саусағы суынап,
Белгісіз қысылып,
Пішіні құбылып.
...Жүрегі елжіреп,
Буындар босанып,
Рахатпен әлсіреп,
Көзіне жас алып [10, 148].

«Кім кінәлі?» әңгімесінде бас кейіпкер Ғазиза мен Ісләмнің арасындағы махаббат күйі баяндалады. Жазушы әңгімеде олардың армандарына жете алмай, шиеленіскен оқиға үстінде күйінішті трагедиялық жағдайға ұшыраған халдерін шындықпен көрсетеді. Екі жастың сүйіспеншілігін мына үзіндіден көруге болады: «Ғазиза қарсы алдында жантайып жатқан Ісләмнің шашын қолымен сипап қайырып:

- Ол күн келмесе кеткен емес пе? Абайдың өлеңінде бар емес пе? «Жас жүрек жайып саусағын, талпынған шығар айға алыс» деген сияқты әлін білмеген жас көңіл қызыққа жетем деп ойлаған шығар» [8, 291]. Ғазизаның басындағы оқиға мен Татьянаның махаббатының ортақ тілектен туғандығын білдіріп, жазушы Абайдың Пушкиннен аударған «Татьянаның хаты» өлеңінен мысал келтіреді. Абайдың «Татьяна-Онегин» аудармасы арқылы қазақ сахарасындағы көптеген мұңлық қыздарға үлгі болған Татьянаны М.Әуезов Ғазизаның басындағы оқиғасына ұқсас екендігін түсіндірмек мақсатпен өлеңнің осы сөздерін қолданады. Абайдың «Татьянаның хаты» өлеңінің бар мазмұнын ашып тұрған қуатты жолдар - «Жас жүрек жайып саусағын, талпынған шығар айға алыс». Бұндай сөзді Абайға дейін кездестіргеніміз жоқ, ақынның өзіне ғана тән поэтикалық шеберлігін танытады.

Жазушы әңгіменің бас кейіпкері Ғазизаның мүсінін сипаттағанда, «Абай жолы» роман-эпопеясындағы сұлу қыздар портретін еске түсіреді. Әсіресе Тоғжан кескінін сомдағанда М.Әуезовтің Абайдың сұлу қыздардың портретін айшықтап жазған өлеңдеріне сүйенгенін білеміз. Сол сияқты «Кім кінәлі?» әңгімесіндегі Ғазизаның портретіне үңілсек: «Аз ғана уақыт өткен соң есік жаққа көзін салып отырған Ісләмнің құлағына ақырын сылдырлап келе жатқан шолпы даусы естіліп, біраздан соң үйге Ғазиза кірді. ...Сәнді киімі Ғазиза кіргенде, үйдің ішіне айрықша көрік, жарастық белгісі бірге кіргендей болды. Жастар біріне-бірі қысылып қарап, ақырын амандасқанда Ғазизаның ақшыл беті дуылдап қызарып кетті» [8, 287]. Жазушы Ғазиза көркіне ерекше сән беретін сылдырлаған шолпысы, қос етек ақ көйлегі, қара камзолы, оқалы тақиясын түрлі бояумен нақтылы бейнелеп, қыздың кескін-келбетіндегі құбылыстарды шеберлікпен даралап кестелейді.

Абайдың «Білектей арқасында өрген бұрым» өлеңінде:

Білектей арқасында өрген бұрым,
Шолпысы сылдыр қағып жүрсе ақырын.
Кәмшат бөрік, ақ тамақ, қара қасты,
Сұлу қыздың көріп пе ең мұндай түрін [10, 89].

Сондай-ақ, әңгімеде: «Екі жылдан бері қарай жаңа ғана көрген Ісләмға Ғазизаның түсі бұрынғысынан әлденеше рет сұлу болып, үйдің ішіндегі ала көлеңкелеу сәулемен ақшыл жүзі өзгеше нұрланғандай көрінді» [8, 287]. Абайдың «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» өлеңінде:

Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы,
Аласы аз қара көзі нұр жайнайды [10, 14].

Екі үзіндіге де көз жіберсек, қыздың бет пішіні, ақшыл жүзі, қара көзі нұрға бөленгені суреттеледі. Қыздың жүріс-тұрысы, сылдырлаған шолпысы, сәнді киімі сияқты Абай өлеңіндегі бар суреттемелер Әуезовтің әңгімесіндегі Ғазиза портретінде қайталанып, одан сайын ажарлана түскен.

М.Әуезов кейіпкерлер портретін мүсіндеудің ғана шебері емес, сонымен бірге шығармада әңгімелеп отырған тұлпар аттың, көкжал қасқырдың да түр-тұлғасын сомдаудың қас суреткері болып танылады. Жазушының «Көксерек» повесі қазақ әдебиеті үшін мүлде соны, ғажайып жаңашыл құбылыс болды. Әлемге әйгілі «Көксерек» повесінде жазушы Көксеректің күшік кезінен арлан болып өскенге дейінгі бой-тұлғасын оқырманға кезең-кезеңмен дәлдеп нақты табиғи түрде суреттеп береді. Мысалы «Көксерек үлкейді. Семіріп жонданғандай да болды. Бірақ үлкейісі даладағыдай емес, бәсеңдеу. Ауылдағы өзі құрбы күшіктерден сонша үлкен емес» [8, 259]. Бұл - алғаш күшікті ауылға әкеліп, үйге үйретіп асырай бастағаннан кейінгі кезіндегі түрі.

Көксеректің күшік кезіндегі түрі мен көк шолақ қасқыр болып келе жатқандағы кескінін, одан кейінгі арлан болып өскендегі тұлғасын жазушы аңшыларға тән білгірлікпен таныстыра бастайды. «Қасына серік ергеннен бері Көксерек зорайып қатты өсті. Аяқтары жуандап, жүндерінің бәрі де қылаңдап ұзарып, өзі жуан, өзі мықты көкжал болып алды. Қыс іші болса да жоны шығып, алқымы түсіп, семіріп кетті» [8, 264]. Әр мезгіл Көксеректің әрекетін әңгімелер кезде, жазушы оның түр-тұлғасына сипаттама беріп, алдыда күтіп тұрған оқиғаға оқырманын іштей дайындайды.

Ешкімге бой алдырмай жүрген Көксеректің ізіне Қасен аңшы қасқыр алатын ит Аққасқаны салады ғой. Әңгімеде Аққасқаның жаратылыс бітімі, түр-тұлғасы, аяқтарының жуан сомдығы шеберлікпен мүсінделеді. Жазушы қасқыр алып жүрген итті Көксеректен де зор қуатты әрі әсерлі кескіндемелер арқылы суреткерлікпен оқырманға таныстырады. Мәселен: «Екі шекесі «торсықтай» деп аңыз ғыларлық. Бұның да жотасы күлдіреуіштей. Құйрықтан ауыз омыртқаға шейін дөң сияқтанып, күдірленіп, дүңкиіп тұрады. Оның үстіне, шеке мен мойын түп-тұтас болып келіп, шеңбер төске қосылған. Алдыңғы жағы арыстан бейнесіне ұқсайды» [8, 277]. Осы үзіндіден Абайдың аттың сынын беретін «Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ» өлеңіндегі тіркестерді ұшыратамыз. М.Әуезов Абайдың аттың сынын алып иттің мүсінін сипаттауға қолданды деген ойдан аулақпыз. Повесте жазушы Аққасқаны бейнелегенде «құйрықтан ауыз омыртқаға шейін дөң сияқтанып» деген Абайдың аттың сынына арналған өлеңіндегі тіркестерді жоғарыда айтқанымыздай дағдылы тәсілмен қолданады. Ал Абай өлеңінде аттың сыны былай берілген:

Ауыз омыртқа шығыңқы, майда жалды,
...Қабырғалы, жоталы, болса күшті [10, 38].

Көшпелі күйде тірлік еткен ақын аттың бағасын өзгеше түсінеді. Мұнда

ақын қолмен қойғандай, барлық сыны сырт сымбатынан көрінетін аттың кекілі, құлағынан бастап түгел мүшесін толық баяндап шығады. Бәйге аттың мүсінін сынап санауда Абай үлкен білімділік, байқағыштық танытады. Ол әрі шебер ақын болудың үстіне, аса білгір саятшы, атбегі сыншы болып шығады. Абайдың саятшылық өнерін танытатын аса шебер тілмен жазылған «Қансонарда бүркітші шығады аңға» атты өлеңіндегі:

Томағасын тартқанда бір қырымнан,
Қыран құс көзі көріп самғағанда [10, 9].

деген жолдағы сөздер «Көксерек» повесінде кездеседі. Баулып әкелген иесі Аққасқаны Көксеректі ұстауға әзірлеп, тау басында күтіп отыр. Осы сәтті жазушы былай бейнелейді: «Тыныштыққа бой ұрып, жатуды ойлап тұрған жоқ. Күтіп отыр. Биіктен томағасын тартқан қырандай ізденіп, бағып отыр» [8, 279]. Үзіндідегі «биіктен томағасын тартқан қырандай» деген тіркес Абайдың саятшылық өнерге арнап жазған өлеңіндегі ақын сөзін қайталайды.

“Жыртқыштық - тура ұғым. Хас жыртқыштың жан сезімі (адамға айналып кетпей) дәл бейнелеуі үлкен сын жазушыға. Ғылымға тірелді. «Көксеректі» қазбалай түссең оның көркемдігінен өнер мен ғылым алдыңнан кеңістік ашатындай. Мұханды Абай арманы, Абай шамшырағы демей, не дейсің. Абайды өзі ілгерілеу арқылы тірілтті: Ендеше, Парасат – жеңіл сөз емес”, – деген ғалым Б.Кәрібаеваның сөзінен М.Әуезов туындыларының көркемдік кеңістігінен Абай мұрасының іздері көрінетінін анықтай түсеміз [16, 8].

Сонымен қорыта келгенде, М.Әуезовтің алғашқы әңгімелерінен Абайдың сөз өрнектерін табуға болады. Демек, екі ғұламаның сөздік үйірінің ұқсас жақтарына көзіміз жетеді. М.Әуезовтің прозалық туындыларында Абайдың ақындық сөз кестелері кездеседі. Абай поэзиясындағы ақындық тіл Әуезов прозасында түрленіп, жаңарып қолданысқа түсіп, табиғи үйлесімдік табады.

ӘДЕБИЕТ

1. Мұқанов С. Жазушы жолы / Мұхтар Әуезов тағлымы. Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер. Құраст. Р.Нұрғалиев. – Алматы: Жазушы, 1987. – 432 б.
2. Серғалиев М. «Қорғансыздың күні» - композициясы мен тілі. - // Абай. – 1997. - №2-3. – 39-41 бб.
3. Бердібаев Р. Дәстүр тағлымы. Зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Жазушы, – 232 б.
4. Мырзахметұлы М. Әуезов және Абай. – Алматы: Қазақстан, 1996. – 272 б.
5. Жұртбай Т. Бесігінді түзе: Роман-эссе. – Алматы: Жазушы, 1997. – 560 б.
6. Нұрғали Р. Трагедия табиғаты. – Алматы: Жазушы, 1968. – 176 б.
7. Базарбаев М. Көрікті ойдан – көркем сөз. - Алматы: Рауан, 1994. – 368 б.
8. Әуезов М. Қилы заман. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1979. – 384 б.
9. Әуезов М. Кінәшіл бойжеткен. – Астана: Таным, 2003. – 96 б.
10. Абай Құнанбаев. Шығ. бір томдық толық жинағы. – Алматы: Қазмемкөркемәд баспасы, 1961. – 692 б.
11. Кекілбаев Ә. Әуезов туралы сөз. / М.Әуезов – XX ғасырдың ұлы жазушысы және гуманисі. – Алматы: Ғылым, 1997. – 163 б.

12. Дүйсенбаев Ы. Мұхтар Әуезов. (Мақалалар, естеліктер). – Алматы: Ғылым, 1974. – 220 б.
13. Мырзахметұлы М. Абай және Әуезов: рухани сабақтастық. / Қазақтың бас ақыны: халықаралық ғылыми-теориялық конф. матер. Құраст. С.Қорабай. – Алматы: Дәуір, 2004. – 120 б.
14. Абай. Өлеңдер. - Алматы: Жазушы, 1976. - 240 б.
15. Әуезов М. Жиырма томдық шығ. жин. Әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1979. – 1 т. - 456 б.
16. Кәрібаева Б. Әуезов – әлемдік тұлға // Қазақ әдебиеті. - 2000. - 19 мамыр. - Б. 8.